

SZEMLE

Dejiny knižnej kultúry v Košiciach do roku 1945. Bibliografia. (Zostavovali: Alžbeta Csájiiová, Martina Feniková Čarnogurská, Angela Kurucová, Viktor Szabó, Andrej Szeghy). [A kassai könyvkultúra története 1945-ig. Bibliográfia.] Košice, Štátna vedecká knižnica v Košiciach, 2012, 319 p.

A kassai Tudományos Könyvtár Régi könyvgyűjteményének munkatársai eddig is több igényes kiadvánnyal járultak hozzá olvasóik/kutatóik magas szintű tájékoztatásához, és növelték az intézmény jó hírnevét: 2010-ben pl. közzétették a könyvtár gyűjteményében található 16. századi nyomtatványok katalógusát (*Tlačé 16. storočia v Štátnej vedeckej knižnici v Košiciach*. Zost. Andrej Szeghy). Az itt most nem részletezendő hosszú sorba illeszkedik a fenti bibliográfiai kötet, amely ugyanolyan címmel látott napvilágot, mint 1981-ben a Jozef Repčák könyvtörténész és a kassai helytörténet kiváló ismerője, Mária Mihóková által összeállított könyvtörténeti bibliográfia. A régi kiadvány kassai vonatkozású tudományos monográfiákon, tanulmányokon kívül feltárta a helyi kiadású újságok-folyóiratok gazdag anyagát, ezzel jelentősen megnövelve a kutatott téma forrásanyagát. A jelen kötet az elődök eredményeinek felhasználása mellett összegyűjtötte az azóta eltelt három évtized publikációit, és módszertani újdonsággal is szolgál. Gazdag magyar nyelvű anyaga miatt is méltó a figyelmünkre; magyar kutatók számára magyar nyelvű bevezető és metodikai megjegyzések (szlovák és angol mellett) könnyítik meg a használatát.

A kassai könyvtörténeti bibliográfia tematikus fejezetekre bontva tárja fel az összegyűjtött anyagot, a következő sorrendben: bibliográfiák

– cenzúra – illusztrációk – könyvkötők – könyvkereskedők – könyvtárak – kéziratok – nyomdászok, nyomdák – általános – kiadók – papírkészítés. Összesen 1198 számozott tételéből a legnagyobb számot a könyvnyomtatásról és a könyvtárakról írott publikációk teszik ki; a gyűjtött anyagot 2012. október 1-én zárták le. (Ezt máris ki lehet egészíteni a 2013-ban Kassán, a könyvtár által megrendezett tudományos konferencia anyagával, amely *Úloha kníh a periodik v živote mnohonárodnostných Košíc* címmel Martina Feniková Čarnogurská és Angela Kurucová szerkesztésében még az évben jelent meg, és a középkortól egészen a 20. századig tartalmaz kassai vonatkozású könyv- és folyóirat-történeti tanulmányokat.)

Az egyes tételeknél a címléírás után tárgyszavak emelik ki az adott témát-témákat, ill. a Kassán működött személyek neveit. A feltárás mélysége példamutató, és egyben a jelen bibliográfiai kötet újdonsága. Összefoglaló műveknél, megkönnyítve az áttekintést, akár több tucat nevet is kiemelhetnek, ugyanakkor felismerhetővé, „közkinccsé” tesznek olyan kutatási eredményeket, amelyek a publikáció címe alapján nem egyértelműek (pl. irodalmi művek kiadására vagy kiadóra vonatkozó részadatok egy tanulmányban). A kassai könyvtörténeti bibliográfia nagy előnye, hogy rendezett, csak a témához odaillo adathalmazt kínál a kutatók számára, amit még a Google-keresés vonzó lehetőségei mellett – de annak esetlegessége, téves eredményei miatt is – nagyra lehet értékelni. Az online hozzáférhetőséget egyébként pl. a folyóiratoknál feltüntetetik, a helyi használatot pedig azzal segítik, hogy utalnak az adott mű elérhetőségére a kassai Tudományos Könyvtárban. A kötet há-

rom mutatót tartalmaz: szerzők szerint, a periodikák mutatóját, valamint egy egybefoglalt név- és tárgymutatót, amely közel száz lapos. Ez utóbbiban az egyes tárgyszavakhoz a hozzá tartozó neveket is besorolták, így ez az összesített mutató igen jól használható. A bibliográfiai kötet minden előítélet ellenére cseppet sem száraz olvasmány, hanem sok kultúrtörténeti érdekességet tud nyújtani az érdeklődő olvasók-kutatók számára.

PAVERCSIK ILONA

Ivona Kollárová, Slobodný vydavateľ, mysliaci čitateľ. Typografické médium v jozefínskej dobe. [Szabad kiadó, gondolkodó olvasó. A tipográfia-médium a József-korszakban.] Bratislava, VYDAVATEĽSŤVO RAK, 2013, 296 p.

A könyv- és cenzúratörténet Magyarországon is jól ismert szlovák kutatója új monográfiájában a következő szegmensek szerint vizsgálja a jozefinizmus évtizedének könyvkiadását: II. József cenzúrarendelete és a pozsonyi cenzúrahivatal működése; brosúraáradat Bécsben és a magyarországi recepció, ill. az önálló magyar brosúra-irodalom; a jozefinista évtized protestáns vallásos irodalmáról; egyes nyomdák tevékenysége Pozsonyban és vidékén, elsősorban Besztercebányán; az olvasóközönség kérdése; a cenzorok munkamódszerei, tevékenységük eredményei; végül az írók, alkotók szerepe a könyvkiadásban. A téma sokoldalú megközelítését az az igen nagyszámú forrásanyag inspirálta, amelyet Kollárová újonnan vont be a kutatásba. A levéltári források zöme a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárban, a kéziratosak (18. századi evangélikus lelkészek, nagyrészt Mosóczy Institoris Mihály levelezése) a pozsonyi líceumi könyvtárban, vagyis a Szlovák Tudományos Akadémia könyvtárban található. Kollárová ezen kívül szerencsés módon értékesíti a közelmúltban kiadott Windisch-levelezésnek (Seidler, Andrea, *Briefwechsel des Karl Gottlieb Windisch*, Bp. 2008), ill. a pozsonyi szlovákok lapjának (*Prešpúrske noviny 1783–1787*) eddig még kevés figyelemre méltott, könyvkiadásra vonatkozó adatait. A szerző a magyarországi cenzúratörténet egyik legalaposabb ismerője, így érthető, hogy érdek-

lődése több fejezetet is erősen befolyásol. Földrajzi kiindulópontja Bécs, időnként kitérőt tesz Besztercebánya, Buda vagy Pest felé, ill. korabeli nyomtatott forrásoknál feltűnik Prága és Brünn is, de Pozsony-központúsága vitathatatlan.

Pozsony az ország kapuja, rajta keresztül jutnak be az importált könyvek az országba; hat könyvkereskedése van, hozzájuk képest a többi könyvüzlet – a pestiekén kívül – csak fiók: ezen érvekkel, valamint a pozsonyi revíziós hivatal túlerheltségének hangsúlyozásával szerette volna Michael Hübner pozsonyi cenzor a hivatal helyben maradását elérni. 1784-es beadványának azonban nem volt foganatja, ő és cenzortársa, Matthias Riethaller ezután Budán folytatták munkájukat. A cenzúra mindennapjait vizsgálva a szerző kimondja és a leírt esetekkel jól szemlélteti, hogy a József-féle sajtószabadság idején a cenzoroknak lényegében több munkájuk volt, mint korábban. A bécsi brosúraáradatnak igen gazdag a szakirodalma; Kollárová ezért inkább csak azt érzékelteti, hogy a kutatásban ennek ellenére sok a megoldatlan kérdés, főleg a névtelenül és/vagy hamis impresszummal megjelent nyomtatványok miatt. Az akkor Pozsonyban élt, színészként is aktív szerző, Johann Friedel *Briefe aus Wien verschiedenen Inhalts an einen Freund in Berlin* című népszerű művén és elleniratain keresztül mutatja be a tematikát. A 2. kötetet, amelyben Friedel túl messzire ment az egyház elleni támadásban, már betiltották. A brosúrák magyarországi hatásáról szólva Kollárová Windisch levelezése alapján is vizsgálja azt a kérdést, hogy kik jutottak hozzá a bécsi brosúrákhoz, ill. azok közül melyeket adták ki vagy fordították le Magyarországon. A recepció semmi esetre sem volt passzív, sőt a Magyarországon keletkezett brosúrák speciális témáik révén érdekesebbek is – hangsúlyozza. Betiltott brosúrákat is említ, Keresztury Józseftől az *Álom Második Józsefről*, vagy Anton Hiltenbrand *Eine Kirchenpolizei* című művét, amelyet Bécsben ugyan engedélyeztek, de szlovák fordítását Besztercebányán már betiltották. A pozsonyi jogtudós és neves pedagógus Benczúr Józsefnek szintén volt nem engedélyezett műve, és többet névtelenül jelentetett meg. Brosúráterma

lett a nyelv, a magyarországi német nyelvrendelet is, lásd Kirinyi István és Martin Schwartner esetét. Schwartner művét a német nyelv magyarországi bevezetéséről a cenzúra nem engedte kinyomatni. Kollárova ennek kapcsán „az irodalmi környezet rosszabbodására” utal az 1780-as évek végén, de helyesebb lenne a politikai helyzet kiéleződéséről beszélni. Elsősorban ezért nem kerülhetett a magyarságot provokáló Schwartner-írás sajtó alá; még kézírata sem maradt fenn az utókorra. Kollárova kiemeli, hogy Magyarországon a brosúrák általában a művelt rétegekhez, nem az egyszerű emberekhez szóltak.

A korabeli protestáns könyvkiadáson belül a szerző elsősorban szlovák evangélikus személyek: hivatalnokok, lelkészek által kezdeményezett fordításokra összpontosít, a kiadások körüli bonyodalmakat, a tervek megvalósulását vagy megghiúsulásának okait tárja fel. Számos, a 18. század első felében vagy a 17. században népszerűvé vált német evangélikus vallásos munkát jelentettek meg ekkor szlovák nyelven. Hosszabb ismertetést kapunk pl. a Pongrácz Boldizsár által lefordított Schütz-mű (*Gottselige Betrachtungen auf alle Tage des ganzen Jahres*) kiadásáról és terjesztéséről. Christoph Christian Sturm műve (*Tägliche Morgen- und Abendandachten*) szlovákul, magyarul és németül is megjelent Magyarországon. A nagyjelentőségű, már másfél évszázada használt szlovák énekeskönyv, a *Cithara sanctorum* körüli kiadói konfliktusokról is (1785–1787) beszámol a szerző. Anton Löwe pozsonyi nyomdász kérvényezte, mégsem kapott privilégiumot egy új evangélikus német énekeskönyv kiadására. A Windisch-féle javított, a felvilágosodás szellemében átdolgozott német énekeskönyvet azonban ő jelentette meg 1788-ban.

A könyvkiadás nyomdászati hátterének felrajzolásakor érdekes szempont, hogy egyes pozsonyi nyomdászok, mint Landerer vagy Patzkó mennyire hiányosan jelentették kiadványaikat a Helytartótanácsnak; Löwe és Simon Peter Weber viszont nem követett el ilyen mulasztást. Weberről tudjuk, hogy meglehetősen nehezen, a helyi hatóságok ellenállása mellett nyerte el a nyomdaalapítási engedélyt, így nagyon is ér-

dekében állott az előírások pontos betartása. (Az alapítás körüli bonyodalmakról lásd a recenzens cikkét a *Vizkelety Andrásné Ecsedy Juditot köszöntő Crescit eundo* című kötetben, Bp., 2011.) Kollárova, amikor a Windisch által szervezett Seivert-féle erdélyi írói lexikon kiadástörténetét tárgyalja, szemügyre veszi az egyes nyomdák hiányosságait is. Nyomda- és cenzúratörténeti „pikantériája” van annak, ahogyan Johann Michael Landerer pozsonyi nyomdásznak a *Cithara sanctorum* utánnyomására, ill. a kinyomtatott részek ívenkénti eltulajdonítására irányuló mesterkedéseit bemutatja. A pozsonyi nyomdák történetéhez új forrást is felfedezett, Christian Gottlob Täubel hallei nyomdász *Orthotypographisches Handbuch* című munkáját (1785). Felhívja arra is a figyelmet, hogy Windisch Magyarország történetének Michal Semian-féle szlovák fordításából ugyan csak az I. rész jelent meg, de a teljes mű kézírata megtalálható MNL OL-ban. A sok új feltárt forrás nem vonatkozik a szerzői honoráriumokra, amelyekről Kollárova szerint is alig lehet tudni valamit. Landerer kapcsán volna ehhez megjegyzésem: a nyomdász a *Magyar könyvek*-sorozata hirdetésében leírta, hogy hajlandó (!) a szerzők művét ingyen is megjelentetni. (Vö. a a prenumerációról írt tanulmányommal a *Norbert Bachleitner és Andrea Seidler szerkesztette Zur Medialisierung gesellschaftlicher Kommunikation in Österreich und Ungarn* című kötetben, Wien–Berlin 2007.) Kollárova ebben a fejezetben tárgyalja az utánnyomások kérdését is.

Az olvasóközönség kérdéskörének elemzéséhez alapvetően az újságok-folyóiratok olvasói, ill. bizonyos levelek, könyvkereskedői és kölcsönkönyvtári katalógusok a forrásai. Nagyon jó lelet ismét a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár cenzúraanyagában a pozsonyi Weissenthal-féle Leseabinet 1788-as katalógusa; ebből a nem engedélyezett könyvek címét ki is húzták. A Gleixner-féle pesti olvasókabinet nyomtatott katalógusát amiatt ismerteti, mert Gleixner Pest előtt Pozsonyban is hasonló kabinetet alapított. Kovachich Márton György *Entwurf zu einer Sammlung kleiner Schriften... das Königreich Ungarn... betreffenden Inhalts...* című 1787-es írása az olvasóközönség-

ről, olvasásról is számos érdekes eszmefuttatást tartalmaz. Az olvasóközönségről írott fejezetben érdekesek még egyes példányszámokra vonatkozó adatok: mi volt már eladhatatlan (pl. Ján Ribini egyháztörténeti művének négyezer, Horányi Elek írói lexikonának ezer példánya), ill. szlovák könyveknél milyen alacsony példányszám eladása jelentett már sikert. Külön fejezet szól a cenzorok személyéről, munkamódszereiről, annak köszönhetően, hogy a két budai cenzor munkáját 1784-től folyamatosan nyomon lehet követni, és Platthy Mátyás beszercebányai iskolaigazgató cenzori jelentései is nagy számban maradtak fenn. Az írók nem egyszer Bécsbe mentek cenzúraengedélyért. De előfordult olyan eset is, amikor ez nem volt elég, vagyis a bécsi engedély a helyi egyházi hierarchiában nem volt érvényes (pl. Jozef Ignac Bajza Epigrammáinál). Az utolsó fejezetben Kollárova az irodalom, az egyes alkotók felől közelíti meg a könyvkiadás kérdéseit, és öncenzúrára is rámutat; itt tárgyalja hosszabban Friedel írásait is. A szerző a tudományos mondanivalót végig érdekes, olvasmányos formában közvetíti. Az olvasók figyelemfelhívását szolgálja a kötet gazdag képanyaga, és a jól kiválasztott idézetek az egyes részfejezetek előtt.

Minden elismerés mellett azonban néhány kritikai megjegyzést is kell fűznünk a monográfiához. Tudományos munkánál túlzott engedmény az olvasóknak, hogy a tárgyalt művek címét nem eredeti nyelven, vagyis többnyire németül, hanem szlovák nyelven adja meg. (Pl. *Briefe aus Berlin* helyett *Listy z Berlína* – Johann Seivert erdélyi lexikona szlovákul stb.) Magyar személyneveket szlovákos formában, vagy nem elég precíz módon, idegenesen: Szapáry helyett Szápáryt, Bárány Pál helyett Barányit, Baróti Szabó Dávid helyett csak Szabó Dávidot ír, Prónay László vejét, Kosztolányi Pétert Peter de Kosztolan z Teplickynek, Eszterházy Károly egri püspököt Karol Eszterházinak nevezi. Ugyanakkor az „Attila Ebkérdi” szerzőmegjelölés esetében nem érzékelt az álnevet, Azonosítási probléma lehet, hogy Marcus Weinmann pesti és nem pozsonyi rézmetszőnek tartja.

A formai-nyelvi „problémákon” kívül még néhány kisebb tartalmi megjegyzés a kötethez:

Kollárova Benczúr művénél (*Vorläufige Ausföhrung...*) említi a Habsburgok jogát bizonyos podóliai, kisoroszországi területekre (65.) – de a címből is kitétnék, hogy itt a magyar királyságról, tehát a Habsburgoknak, mint magyar királyoknak bizonyos területekre irányuló jogairól lenne szó. Jogi témánál nem volt jellemző az utánnomás, mégis Benczúr 1772-es művének utánnomása is megtalálta olvasóit, írja ugyanott. Ennek magyarázata lehet – és erre nem utal –, hogy egy nagyon aktuális politikai kérdés, Lengyelország felosztása váltotta ki az olvasók fokozott érdeklődését. A *Verbesserungsanstalten für das Königreich Ungarn...* tárgyalásánál sajnálatos módon hiba csúszott be. Ez nem egyszerűen egy brosúra, amelyet talán Ūrményi fogalmazott meg, hanem a magyarországi közigazgatás átszervezése után II. József utasítása az újonnan kinevezett tíz kerületi biztos részére. Az utasítás szövege gondatlanságból került ki a bécsi magyar kancelláriáról – de ezt az ügyet már a hivatkozott Ballagi-mű is így ismertette. A források nagyon jó elemzése mellett néha hiányolható magyar szakirodalmi idézet is, pl. a pozsonyi héber nyomdaalapítási kísérletről Dán Róbert tanulmánya (*OSZK Évkönyv*, 1967, 385–391), vagy Kirinyi Istvánról Kókay György cikke (*Magyar Könyvszemle*, 1994, 423–425).

Táubel külön írt magyarországi katolikus és protestáns nyomdákról: Kollárova ennek kapcsán megemlítette, hogy a jozefinizmus idején ez már nem játszott szerepet. Állítása azonban eléggé kétségbe vonható. Bár katolikus nyomdászok, pl. Landerer új piac reményében szívesen terjesztették ki tevékenységüket protestáns kiadványokra is – a másik konfesszióra ez, kisebb-sébben, és mert nagyon közel volt még az elnyomatás időszaka, egyáltalán nem érvényes. Ebből a szempontból igen elgondolkodtató a Kollárova által leírt beszercebányai eset. A tolerancia-rendeletnek megjelent ott egy evangélikusok számára készített szlovák fordítása. A „nem adekvát” fordítást a cenzor veszélyesnek tartotta, állítása szerint az a konverziót propagálta az egyszerű emberek között. A vizsgálat lefolytatása után a nyomtatvány hozzáférhető példányaikat ennek megfelelően el is kobozták.

Petr Voit, Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesancí. I. Severinsko-kosořská dynastie 1488–1557. Praha, Koniasch Latin Press, 2013, 463 p., ill.

A szerző neve nem ismeretlen, ha máshonnan nem, az *Encyclopedie knihy* (2006) című nagyszabású kézikönyv írójaként már megtapasztalhattuk a könyvkultúra minden területére kiterjedő tudását, amely összefoglaló mű megírására is képessé tette. Mint a prágai Strahov Premontrei Kolostor könyvtárának munkatársa legújabban a könyvtár ősnymtatványainak katalógusát jelentette meg (*Katalog prvotisků Strahovské knihovny v Praze* 1335 lap terjedelemben (2015), ezt megelőzően pedig két társszerzővel, Kamil Boldannel és Borek Neskudlával az antikvitás csehországi recepciójáról jelent meg angol nyelvű könyve (*Bohemia and Moravia Vol. 1. The reception of antiquity in Bohemian book culture*, 2014).

A csehországi könyvnyomtatásról szól a késő gótika és a korai reneszánsz időszakában, pontosabban a Severin-Kosořský nyomdász dinasztiáról, 1488–1557. (Jan Severin fia Pavel Severin, akinek Alžbeta nevű leánya Jan Kosořský felesége). A név szerint nem ismert, csak mint a Prágai Biblia nyomdászaként hivatkozott nyomdász bizonyára nem véletlenül került a kötetben tárgyalt tipográfusok közé, időben elsőként. A könyvészeti szakirodalom a legutóbbi időkig ezt a Severin-műhely legkorábbi tagjaként tartotta nyilván, így az Országos Széchényi Könyvtár antikva-katalógusa is (BNH Cat, Budapest, 1990).

Amikor a kötetben tárgyalt nyomdászdinasztia dolgozott, akkor mellettük cseh földön még Brnóban Stahel ősnymdász, Olomoucban Matyáš Preinlein ősnymdász, a 16. század első felében pedig Mladá Boleslavban Jiřík Štyrsa ill. Jindřich Šturm, Litomyšl-ben Pavel Olivetský, és Olomouc-ban megint az Olivetský család több tagja, Plzeň-ben a Bakalář dinasztia tagjai, Prágában a Konáč, Netolický és Melantrich nyomdászok működtek, hogy csak néhányukat említsük, a teljesség igénye nélkül.

A cseh könyvnyomtatás hagyományainak gazdagságát mutatja, hogy a mostani kötet,

a Severin-Kosořský dinasztia működését (1488–1557) tárgyaló kötet csak az első abból a tervezett több kötetből, amely a későgótika és reneszánsz korszakát öleli fel. A kötet öt nagyobb fejezetre oszlik. Közülük az első a tárgyalt nyomdászokról, azok kiadványainak bibliográfiáját közli, a második fejezet a könyvek formátumát, a fametszetet, címlapokat, nyomtatott betűket és iniciálékat mutatja be, szövegesen és illusztrációkkal. A harmadik fejezet témája a könyvdiszítés (vignetták, címlapkeretek), a negyedik, legterjedelmesebb fejezet pedig a könyvillusztrációkat, képsorozatokat közli, a metszők szerint csoportosítva. Az utolsó fejezet már nem a tipográfiával és könyvművészetrel, hanem foglalkozik, hanem könyvnyomtatás keretével, az olvasóközönséggel, a cenzúrával és a korai cseh könyvkiadás tartalmi jellemzőivel, műfajaival. – A kötetet négy mutató egészíti ki: a felhasznált irodalomról, név és szerzői művel címmutatója, tárgyszó-mutató és végül Knihopis-konkordancia.

Ahogy a szerző megállapítja, a könyvben említett nyomdászok közül egyik sem tekinthető kivételesnek, csak azért, mert a cseh nyomdászati történetének ilyen korai szereplői. Szemünk előtt mindössze a küzdelmes fejlődés sok közreműködője közül négy személy áll. Mindegyikük egyedi módon járult hozzá a könyvnyomtatáshoz. Azáltal, hogy a Prágai Biblia nyomdásza (működésének ideje 1488–1517) a bastarda betűtípushoz ragaszkodott, szinte meghosszabbította a gótikus könyv életét, de egyúttal lefektette az alapjait a vizuális komponensek fejlődésének, hiszen nyomtatványait fametszetű iniciálék, címerek és fametszetű illusztráció-sorozatok díszítették, amint azt különösen az Újtestamentum-kiadásában látjuk (*Nový zákon*, 1497–1498). Pavel és Jan Severin pedig a további fejlődéshez járult hozzá, és sikeresen megszilárdították helyzetüket abban a nehéz küzdelemben, amely a cseh kézművészet és a helyi olvasóközönség elismeréséért küzdött. Jelentősége sok tekintetben sarkalatos, minthogy – 1525-nél nem később – megteremtette és sikeresen tartósan megvalósította utódai számára is a könyv alakú naptár tipográfiai formáját, kidolgozta a későbbi Biblia-kiadások szöveg-kép felépítését és 1541-ben kinyomtatta

a Cseh testvérek énekeskönyvét, amelyhez, cseh földön először, ő használt kotta nyomtatást.

Sem Bakalář sem Konáć nem tudott Csehországban a Severin-dinasztiához hasonlóan életképes tipográfiát létrehozni, ellentétben Pavel Olivetský-vel vagy a különleges szorgalmú és művészi érzékkel rendelkező Jiřík Štyrsa-val. A Severin-dinasztia tagjai igyekeztek az olvasókat olyan műfajokkal és eszmékkel ellátni, amelyeket, a kiadókkal egyetértésben, megfelelően ítéltek a vallásos és erkölcsi művelődéshez. De ugyanezt az eszmét látjuk Bakalárnál és Koncánál is, csak hogy e két utóbbi szereplő jelentőségét csökkenté a hanyag, sőt Konáć esetében szakmai hozzáértést is nélkülöző szedési gyakorlat. A kor nyomdászai a törekény tipográfiai alapozás mellett, úgy látszik, nem kaptak elég támogatást sem a fordítók, sem az írók közösségétől, minthogy ez utóbbiak is rá voltak kényyszerülve arra, hogy megfeleljenek az arisztokrácia kulturális és politikai eszméinek.

Ellentétben más országok arisztokráciájával, nem jelentkezett egyetlen olyan önzetlen mecénás sem, aki magánnyomda finanszírozására vállalkozott volna, egészen a 16. század közepéig. A nyomdászok nehezen vállalkoztak nagy terjedelmű munkák kiadására, ezért kész csoda, hogy Kosořský vállalta Münster *Cosmographiájának* kinyomtatását. Az olvasóközönség eleve csekély volt, anyagi eredjük korlátozott, ezért a vallásos könyvek egy csoportjának és a népszerű, esetleg moralizáló olcsó kiadásoknak volt piaca.

A Severin Kosořský dinasztia legtartósabb öröksége az illusztrációk iránti fogékonyság, amely már az 1480-as években megmutatkozott, és amelynek tovább fejlődése jól tükrözi a késő gótikából a korai reneszánsz könyvkultúrába való átmenetet. Még ha az 1500-as év nem is hozott áttörést az olvasók vagy kiadók ízlésében, a cseh könyvillusztrálás viszont lépett egyet. Míg korábban külföldi közreműködők illusztrációi voltak a könyvekben, ettől kezdve a helyi illusztrátorok is kezdtek megmutatkozni, mint például az Újtestamentum (*Nový zákon*) mestere. Míg a Prágai Biblia nyomdája vagy Jan Severin nem alkalmazták a címlapkereteket, addig Jiřík Štyrsa éppenhogy ezzel tűnt

ki, mint a reneszánsz könyv jellegzetességével. (A rézmetszet használata itt is késésben volt, és inkább csak a Rudolf korabeli rajzolók nevéhez fűződik az 1580-as években.)

Önként adódik az összehasonlítás a magyarországi nyomdák felszerelésének repertóriumával, azaz a *Hungaria typographica* kötetekkel. Az első, amit meg kell állapítanunk, hogy milyen gazdag a cseh ősnymotatványkorszak könyvtermése. Csak az első prágai nyomdának, a név szerint nem ismert Prágai Biblia Nyomdászának 1488 és 1517 között 28 művet tulajdonít a könyvészet, ebből 13 ősnymotatvány, köztük néhány gazdag könyvdíszítéssel és illusztráció-sorozatokkal.

Második megállapításunk, hogy a kötet a Severin és Kosořský dinasztia összes kiadványának igényes bibliográfiáját közli, amely alaposan felfrissíti az eddig könyvészeti alaplűnek tekintett Knihopis adatait.

Harmadik megállapításunk, hogy Voit könyve más megközelítésben nyújtja a tipográfiai és illusztrációs anyag teljességét, mint a *Hungaria typographica*, vagyis anyagát elsősorban tipográfiai és könyvdíszítő elemek szerint rendezzi, nem pedig nyomdánként. Azaz, amint a 2, 3. és 4. fejezetben látszik, előbb a nyomdabetűk összességét, majd az iniciálék teljes összeállítását közli (és csak ezen belül nyomdánként, illetve nyomtatványonként), majd a címlapkeretek, illusztrációk repertóriumát is ilyen rendszer szerint állítja össze, de irigylésre méltó módon sok a név szerint ismert metszőhöz köthető metszet. Azt azonban meg kell állapítanunk, hogy a – nyilván terjedelmi okokból – kicsinyített címlapkeretek kevésbé adnak fogalmat e szép reneszánsz alkotásokról, mintha mindent eredeti méretben, és nem szürkés háttérrel közölt volna a kötet.

De hogy ne csak az eltérésekről szóljunk, hanem a szembetűnő hasonlóságokról is: mindenekelőtt az illusztrációk terén a témák azonnosságáról: a fametszetű képsorozatok túlnyomórészt bibliai jeleneteket örökítenek meg. Nálunk a témák szerint teljesen hiányzik a krónika, a hősök, királyok tetteinek képi megörökítése (a Václav Hájek z Libočan *Kronika česká* kiadására gondolunk [Praha, Jan Severin 1541], vagy a medalionba komponált cseh történeti

hősök és uralkodók képmása Martin Kuthen ze Šprinsberka *Kronikájában* [Praha, Pavel Severin 1539]. A *Kronika českát* egyébként legújabbán éppen szerzőnk, Petr Voít adta ki kommentárral, utószóval 2013-ban. A *Severin-Biblia* (1537) világ teremtésének illusztrációjáról viszont azonnal Heltai Gáspár könyvének illusztrációja jut eszünkbe: a köralakba komponált felhők, vizetek között a paradicsomi jelnettel. A rendkívül gazdag, több száz fametszetű képpel szemben – a magyarországi nyomdákhoz képest – szembeütően szegény a vignetták (záródíszek) készlete, amely nálunk sokszor pótolja az igényesebb fametszeteket.

Természetesen ebben a kötetben nem a cseh reneszánsz, sőt kora reneszánsz könyvművészet teljességét látjuk, bizonyos témák azonban nem fordulnak elő, mint a haláltánc illusztráció sorozat (amely nálunk Brassóból ismert), vagy a több nyomdából, többféle változatban meglévő kalendáriumi hónapkép-sorozatok, és hiányzik a nálunk Honterus tevékenységének köszönhetően gazdag térkép-metszetek sora is.

Szembeötlő hasonlóságokat látunk a cseh és magyarországi címlapkeretek között: az építészeti elemekből, ajtó-kerethez hasonló címlap-díszek, közepén a szöveggel, kedvelt, visszatérő elemei több magyarországi nyomdának is: mindenekelőtt a brassói, szebeni de a kolozsvári nyomdának is, gyakran a cseh gyakorlathoz hasonlóan a keret aljába, vagy felső részébe komponált városcímerrel.

Minthogy cseh földön ebben a korban a fraktur és svabachi betű volt az általános, tehát az iniciálék terén szinte semmi hasonlóságot nem találunk a magyarországi, túlnyomórészt antikva betűket ábrázoló díszes kezdőbetűkkel. A nyomdabetűk választéka egészen más, mint a magyarországi nyomdákban, ahol a bastarda betűt mindössze a sárvárújszigeti nyomda alkalmazta, és folytatásra magyar földön nem talált. Az itt tárgyalt prágai nyomdászok viszont a bastarda mellett rotunda, textura, svabachi betűket használtak, és csak Jan Severinnel lépett fel az antikva, mint szövegbetű (1539–1540). Itt kell szólni a cseh nyomdászok viszonyáról az antikva típushoz, amely sarkalatos jelentőségű. A hagyományhoz való ragaszkodás a cseh nyelv

vű irodalmi hagyományban a bastarda betűt jelentette, és idegenkedett a „pápista” antikvától. A bastardával való szakítás után az ennél sokkal könnyebben olvasható svabachi betűtípusra és a német fraktúrra tértek át, ez az 1540-es években következett be.

A környező országokban azonban a betűválasztás gyakorlata másképpen alakult. A Bécsben működő kora reneszánsz műhelyek, Johann Singrieneré például nagy befolyással volt a lengyel könyvnyomtatásra, különösen amiatt, hogy német származású vagy Bécsben tanult nyomdászok telepedtek meg Krakkóban, de csekélyebb volt a hatásuk a cseh könyvnyomtatásra. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a cseh nyomdászok elszigetelten dolgoztak volna. Bizonyos nyomdai elemek nagyon korán meghonosodtak itt is, mint a fametszetű címerek alkalmazása vagy a kottanyomtatás. Az ezzel egyidejű magyarországi könyvnyomtatásról sajnos nem esik szó, pedig az 1540-es 1550-es években már a hazai reneszánsz könyv a virágkorát élte, mindenek előtt Heltai Gáspárnak és Joannes Honterusnak köszönhetően.

Amint az eddig elmondottakból is talán nyilvánvaló, Petr Voít kötetét egyszerre rendkívül igényes bibliográfia, nyomdatörténet és tipográfiai repertórium. A cseh könyvnyomtatást a kész gótikától a kora reneszánszig tárgyaló szintézisnek első, most bemutatott kötetét remélhetőleg hamarosan követik a következő kötetek is: legközelebb különböző cseh nyomdahelyek és nyomdák bemutatására kerül sor, Nikolaus Bakalártól Johann Güntherig (2017).

V. ECSEDY JUDIT

Kovács Eszter, *A Makula nélkül való tükör cseh forrásai*, Budapest, MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014, 156 p. (Pázmány Irodalmi Műhely Lelkiségtörténeti tanulmányok, 9)*

Az olvasó egy különleges forráskiadványt tart a kezében. A nagyszombati klarissza kolostor

* Az MTA – OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoportban készült.

falain belül a 18. század elején Krisztus szenvedéstörténetéről egy olyan mű született, amelyet még a 20. század első felében is gyakorta forgattak a katolikus hívők, okulásul pedig esténként nagyszülők az unokáknak olvastak föl belőle. Ez az említett könyv először 1712-ben Nagyszombatban jelent meg, s amint a címlapján olvasható, egy *Makula nélkül való tükör, melly az üdvözítő Jesus Kristusnak, és szent Szüléinek életét, úgy keserves kinszenvedését, és halálát adgya elé. Melly Superiorok Engedelmeiből Szüz, Szent Klára Szerzetében lévő Újfalusi Judith által Cseh nyelvből, Magyar nyelvre fordíttatott. És a tekintetes és Nagyságos Újfalui Újfalusi Klára Aszszonynak, tekintetes, és nagyságos Karancs Berényi György Uram, ő Nagysága kedves Házastársának költségén ki-bocsátatott.*

A *Makula nélkül való tükör* címlapja szerint nem önálló alkotásról van szó, hanem cseh nyelvből fordított műről. Ám szerzője, Újfalusi Judit nem árulja el, mi is, illetve mik is ezek a cseh nyelven írott források. Vida Tivadar korábban már részben megoldotta ezt a kérdést (*Makula nélkül való tükör = Magyar Könyvszemle*, (83)1967, 250–253). Kutatásai során bebizonyította, hogy szerzetes írónknak a kor híres kegyességi szerzőjének, Martin von Cochemnek Jézus életéről szóló művét, a *Das grosse Leben Christi* 1698-ban készült cseh nyelvű változatát, a *Veliký život*ot forgatta (Kochemu, Martin z: *Veliký život Pána a Spasitele našeho Krista Ježíše a jeho nejsvětější a nejmilejší matky Marie Panny*. Praha, Argo, 2007. Kritikai szövegkiadás). A mű rendkívül elterjedt volt Európa-szerte. Újfalusi Judit számára a cseh nyelv szolgált közvetítő nyelvként. A klarissza apáca Divékújfalun, családjának ősi birtokán nevelkedett, ahol együtt éltek szlovákok és magyarok. Minden bizonnyal olvasási élményét, amint az ajánlásából kiderül, meg akarta osztani nővérel, de elsődleges célja mégiscsak az lehetett, hogy Cochem Jézus életrajzát magyar nyelven olvashassák klarissza rendtársai, a nyomtatás segítségével pedig kilépve a kolostor zárt falai közül, minél szélesebb rétegekhez is eljuthasson. Már Vida Tivadar is észrevette, hogy „nem egyszerű fordításról, hanem átdolgozásról van szó”. Mindezt megerősítették Kedves Csaba

későbbi kutatásai (*Magyar nyelvű drámatörzsek a 15. század végéről*. In: *A magyar színház születése. Az 1997. évi konferencia előadásai*, Szerk. Demeter Júlia, Miskolc, Miskolci Egyetem, 2000, 200–209). Ő ugyan a magyar dráma gyökereit kereste, ami közben az is föltűnt neki, hogy a *Makula nélkül való tükör*ben nagycsü-törtökön ugyanazok a jelenetek olvashatók (égi pör és Krisztus fegyverei), amely két, korai nyelvemlékünkön, a 15–16. század fordulóján írott ún. *Piry-hártyán*, és a *Máriabesnyői töredéken* is. Szorosabb összefüggést nem feltételezett a középkori és az újkori szöveg között, arra gondolt, ugyanabból a forrásból táplálkozhattak. E sorok szerzőjének adatott meg, hogy bebizonyítsa, Újfalusi Judit a neves kapucinusnak, Cochemnek művét nem csak fordította, hanem ki is egészítette annak a nagyszombati zárdában őrzött kódexnek a szövegével, amely mára már elveszett, és csak három levél maradt belőle hírmondónak: a Piry-hártya levélpárja és a Máriabesnyői töredék (*Egy középkori nyelvemlék 18. századi továbbélése, A Piry-hártya egykori kódexe és a Makula nélkül való tükör = Magyar Könyvszemle*, (128)2012, 234–255).

Ezek után világossá vált, hogy Vida Tivadar kutatásait érdemes továbbfolytatni, a *Veliký život*ot fejezetről fejezetre, sőt mondatról mondatra összevetni a *Makula nélkül való tükör*rel. A jó szerencse mellénk szegődött. Kovács Eszterrel, aki cseh szakot végzett a Pázmány Péter Tudományegyetemen, közös az asztaltársaságunk az Országos Széchényi Könyvtár ebédlőjében. E kis társaság az asztali beszélgetések során tudományos eredményeit is megosztja egymással, figyelemmel kíséri egymás munkáját. Egy, a *Makula nélkül való tükör* és a nyelvemlékek kapcsolatáról folytatott beszélgetés után Kovács Eszter komoly elszántsággal, és még nagyobb kitarással fogott hozzá, hogy elvégezze a Vida Tivadar által megkezdett munkát. Vagyis hogy bebizonyítsa, Újfalusi Judit nem csak fordította, hanem sok esetben alaposan átdolgozta, és hosszabb betoldásokkal ki is egészítette a *Veliký život*ot.

Kovács Eszter így megszületett forráskiadványa két fő részre oszlik. Egy bevezető, fejezetekre osztott tanulmányrészre (7–92.) és

magára a szöveggyűjteményre (93–153.). A bevezető tanulmány először röviden összefoglalja a *Makula nélkül való tükör*höz kapcsolódó korábbi szakirodalmat (ezeket feljebb ismertettük), majd ír a mű keletkezéstörténetéről. Kitér Martin von Cochem életrajzi adataira, a cseh fordító Edelbert Nymburský személyére, munkamódszerére, és megoldást keres arra a kérdésre, hogyan is juthatott hozzá Újfalusi Judit a cseh változathoz, és annak melyik kiadását használta (7–11.). A tanulmány ezután rátér a *Makula nélkül való tükör* tartalmi egységeinek vizsgálatára. A magyar fordítás jóval kisebb terjedelmű az alpműnél. Ennek oka az, hogy Újfalusi Judit célja nem Cochem művének fordítása volt, hanem csak eszközként használta, hogy a legszebb Krisztus-életrajzzal kedveskedhessen testvérének, Újfalusi Klárának és olvasóinak. Ezért a klarissza apáca Cochem első 27 fejezetét úgy ahogy van, el is hagyja. Ezek a részek az eredetiben rövid teológiai és történeti alapvetésként szolgáltak a későbbi fejezetekhez. A magyar változat ezzel szemben csak Szent Emerencia életével kezdődik, és valójában három nagy szerkezeti egységre tagolódik, követve az egyházi év ünnepeit, de Cochemmel ellentétben nem az ünnepeken, hanem a magyar nyelvű változatban a történetiségen van a hangsúly.

Kovács Eszter tanulmányában – hogy áttekinthetőbbek legyenek kutatási eredményei – a három szerkezeti egységet elemzéséhez különválasztja: 1. az ádventi és karácsonyi időszak, amely Jézus születésének előzményeit és gyermekségtörténetét mondja el; Szent Emerencia történetéig nyúlik vissza (1–51. fejezet); 2. a nagybójtai időszak, amely Jézus megkísértésétől a feltámadás előestéjéig tart (52–107. fejezet); 3. a húsvéti időszak, amely a feltámadásról szóló első hírektől Szűz Mária mennybevételeig kíséri nyomon Jézus életét (108–129. fejezet). Itt meg kell jegyeznünk, történt egy elírás: a könyv 66. oldalán kezdődő fejezet címébe a *Makula nélkül való tükör* 129. fejezete helyett tévesen a *Veliký život*nak az e fejezetnek megfelelő 168. fejezetszáma került, következésképp a tartalomjegyzékbe is). Kovács Eszter a három szerkezeti egységen belüli fejezeteknek először

röviden ismerteti ismert és feltételezett forrásait. Ezután az egyes fejezetek összehasonlítása következik, ahol részletesen kifejti, milyen eltérések fedezhetők fel az alapszöveg (*Veliký život*) és a fordítás (*Makula nélkül való tükör*) között.

A szerző kutatásaiból kitűnik, hogy az első szerkezeti egységben Újfalusi Judit kisebb eltérésektől eltekintve ragaszkodik az alapforráshoz, a *Veliký život*hoz, de azokat a részeket, melyek szervesen nem illeszkednek Jézus életrajzához, bátran kihagyja. Csak egyetlen helyre kerül betoldásként egy szép imádság, a 43. fejezet végére.

A második szerkezeti egység ennél jóval problematikusabb. A *Veliký život*hoz képest a kiegészítések itt jelentősen megszaporodnak. Szemmel láthatóan Krisztus kínszenvedésének története mélyen megérintette Újfalusi Juditot, és itt már nem elégedett meg a Cochemnél olvasottakkal. A nagyheti események szövegeinek összeállítása komoly szerkesztői munkára vall. Amit biztosan állíthatunk, hogy több, nagyszombati kolostorban őrzött kódex passiótörténetéből is másolt be szívéhez igen közelálló jeleneteket, részleteket (a *Piry-hártya* és a *Máriabesnyői töredék* akkor még meglévő kódexe, *Érsekújvári kódex*). Ezeket a szövegeken kívül egyelőre még csak találgathatunk, hogy a többi betoldás honnan is került bele a *Makula nélkül való tükör*be. Kovács Eszter fölveti, hogy a magyar nyelvemlékeken kívül akár egy másik cseh nyomtatványra is támaszkodhatott Újfalusi Judit, a *Život Pánára*, amely a korábban Bonaventura művének tartott *Meditationes vitae Christire* támaszkodva, azt kibővítve Jézus és Mária történetét elmélkedei végig (*Život Pána a Spasytele nasseho Gežjsse Krysta Těž Přeblahoslaweně Panny a Matky geho MARYE Podlé sepsánj S. Bonawentury wsem pobožnym Křestianům k spasytedlnému wvažowánj předstawený ...w Praze, 1693*). Két esetben szövegszerű egyezést is kimutat a *Život Pána* és a *Makula nélkül való tükör* között (52. fejezet záró bekezdése és az 57. fejezetben a betániai megkenés története). A 60–64. fejezet ugyan tartalmilag közelebb áll a *Život Pánához*, mint Cochem Krisztus életrajzához, de egymásból eredeztetni őket nem lehet. Így Kovács Eszter

arra a megállapításra jut, az ismeretlen forrás egy Pszeudo-Bonaventura alapján készült, a *Život Páná*hoz hasonló életrajz lehetett. Mivel a szenvedéstörténet megjelenítésében kimutathatóan magyar nyelvemlékszövegeket használt fel Újfalusi Judit, meg merem kockáztatni azt a feltevést, hogy Jézus és Mária találkozásának leírásában is mára már elveszett nyelvemlékszövegekkel állunk szemben.

A harmadik szerkezeti egységben újra sok a betoldás. Újfalusi Judit a Krisztus feltámadását követő események érzékletes leírásához sokkal több részletet idéz fel Nikodémus evangéliumából, mint azt Cochem tette. A kérdés csak az, milyen nyelvű forrást használhatott. Kovács Eszter részletes érveléssel támasztja alá, hogy Újfalusi Judit egy, nyomtatásban is rendelkezésre álló cseh nyelvű Nikodémus evangéliumot fordíthatott le anyanyelvére, s ezek közül is az 1651-es kiadás szövegével mutat leginkább rokonságot (*Čtenij Nykodemowo. W němž se vypisuje, co se dalo při vmučenj Krysta Pána... W Holomaucy, 1651*). A kérdés végleges eldöntésére azonban a későbbiekben még alapos filológiai kutatásra lesz szükség.

A forráskiadvány a szövegyűjteménnyel zárul. A *Makula nélkül való tükör*ből kiemeli egyrészt azokat a részeket, amelyek Cochem Krisztusról szóló életrajzából hiányoznak, másrészt amelyek ugyan szoros kapcsolatban állnak az eredeti Cochem-szöveggel, de esetükben más forrásokra is támaszkodott Újfalusi Judit. Azokat a részeket, melyeket a *Veliký život*ban, a *Život Páná*ban, illetve a *Čtení Nykodemovoban* talált meg – vagyis a cseh forrásokat –, dőlt betűkkel szedte, a magyar nyelvemlékeket vastagítással jelölte. A kiadvány végén egy személynévmutató és egy cseh nyelvű rezümé segíti a tájékozódást.

Kovács Eszter kutatásai újabb adalékokat szolgáltatnak ahhoz a sűrű szellemi, lelki, kulturális hálónak a jobb megismeréséhez, amely Közép-Európa országait és népeit összekapcsolta. A *Makula nélkül való tükör* szinte egyformán gyökerezik a német, cseh és magyar hagyományban. A szerző azzal, hogy Újfalusi Judit Krisztus életrajzából kiemelte és közölte azokat a részeket, melyek nem Cochem Krisz-

tus életrajzából valók, megteremtette a lehetőséget, hogy további részleteket azonosíthassanak a kutatók eddig ismert vagy újonnan felbukkanó forrásokban.

LAUF JUDIT

Újfalusi Judith, Makula nélkül való tükör, mely az üdvözítő Jesus Kristusnak, és szent Szüléinek életét, úgy keserves kinszenvedését, és halálát adgya elé. Melly Superiorok Engedelmébül Szüz, Szent Klára Szerzetében lévő Újfalusi Judith által Cseh nyelvből, Magyar nyelvre fordítattott. És a tekintetes és Nagysagos Ujfalu Ujfalusi Klára Aszszonyinak, tekintetes, és Nagysagos Karancs Berényi György Uram, ő Nagysága kedves Házás-társának költségén ki-bocsáttattott Nagyszombatban, A Jesus Társasága Académiája bő-tüivel, 1712-Esztendőben, Faksimile kiadás Frauhammer Krisztina utószavával: A Makula nélkül való tükör magyarországi hatástörténete, Pytheas Könyvmanufaktúra – MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, é. n. 543 p.*

Az utóbbi évtizedben szakmai körökben nagyon sokat foglalkoztak a *Makula nélkül való tükör*rel. Irodalomtörténészek, iskoladramával foglalkozó kutatók, néprajzosok, nyelvtörténészek körében valóságos reneszánszát éli. 2014-ben még egy konferenciát is tartottak róla (*Makulátlan tükör*, Könyvbemutató és Műhelykonferencia a Makula nélkül való tükör című kegyességi műről, 2014. december 4, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport. A konferencián elhangzott előadások írott változatai megjelenés alatt). Ezeknek a kutatásoknak eredményeként nagyon sok új ismeretanyag halmozódott fel, s ezzel együtt a *Makula nélkül való tükör*nek az irodalmi kánónban betöltött szerepe is felértékelődött, és igény támadt egy hasonló kiadásra is. Megjelentetését Frauhammer Krisztinának, a Szegedi Vallási Kultúrakutató Csoport tagjának köszönhetjük. A kísérő tanulmányt is ő jegyzi. A rendkívül jól felépi-

* Az MTA – OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoportban készült.

tett, körültekintő utószóban példamutatóan foglalja össze a különböző szakterületek kutatóinak a *Makula nélkül való tükörrel* kapcsolatos régi és új eredményeit. Néprajzkutatóként pedig – amint azt az utószó címe is jelzi –, külön hangsúlyt helyez a *Makula nélkül való tükör* magyarországi hatástörténetére.

Most az olvasó egy olyan könyv faksimile kiadását tarthatja a kezében, amely első megjelenésétől (1712) kezdve mintegy két évszázadon keresztül a katolikus hívek széles néprétegének – Bálint Sándort követve kijelenthetjük – a legolvasottabb népkönyvévé vált. Az igény oly nagy volt rá, hogy 1913-ig 25 alkalommal látott újra meg újra napvilágot. Felvetődik a kérdés, mi lehetett sikerének titka. Amint a hosszú címből is kiderül, ez egy olyan alkotás, amely Jézus Krisztusnak és szüleinek életét adja elő. Mindenek előtt el kell mondanunk, Jézus életét, a születésétől kezdve a haláláig bemutató, egybefüggő történeti leírást – sem kéziratosat, sem nyomtatottat –, ezt megelőzően nem ismertünk magyar nyelven. A szerzetesi közösségekben ugyan zsolozsmázáskor és a refektóriumban tartott közös étkezések alkalmával rendszeresen sor került az aznapi liturgiához kapcsolódó bibliai részek (perikópák), és más épületes olvasmányok hosszabb-rövidebb felolvasására (szent atyák homíliái, szentek legendái, exemplumok, és nem utolsósorban Krisztus szenvedéstörténete), de a 18. század elején már nagyobb lélegzetű műre is igény mutatkozott. Korának ezt a kihívását jól érzékelve és felismerve kezdetett bele Újfalusi Judit Krisztus életrajzának fordításába. Ő maga klarissza szerzetesnő volt, és a nagyszombati kolostor falai között élt. A nagyszombati jezsuita nyomda közelsége is ösztönzőül hathatott művének nyomdai megjelentetésére, és így az már nem rekedt meg a kolostor falain belül, hanem térben és időben egy, már általánosabbá váló, szélesebb olvasni tudó közönséghez is eljuthatott. Újfalusi Judit Krisztus-életrajzában az a nagyszerű és utánozhatatlan, hogy csodálatra méltó módon gyúrta össze, ötvözte a fordítandó szöveget és saját betoldásait egy új művé. A fordítás alapjául a német kapucinus, Martin von Cochem: *Das grosse Leben Christi...* című munkája negye-

dik kiadásának (1681) szinte szó szerinti, cseh nyelvű változatát használta (vö. Kovács Eszter, *A Makula nélkül való tükör cseh forrásai*, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014, 156 p. [Pázmány Irodalmi Műhely Lelkiségtörténet tanulmányok, 9].) Frauhammer Krisztina a faksimile kiadáshoz írott utószavában kiváló összefoglalást ad arról, hogyan és miért válhatott Cochem a katolikus német tartományok legolvasottabb írójává, és már kortársai közül is sokan miért fordították le, vagy használták forrásként műveit. Cochem a barokk kor igazi népi misszionáriusa volt, aki világos, egyértelmű, erősen az érzelmekre ható stílusával képes volt az egyszerű embereket is magával ragadni. Mindez oly mértékben sikerült, hogy a *Das grosse Leben Christi* szinte minden házban megtalálható volt, a német ajkú vidékeken Magyarországon is gyakorta forgatták. Műve – kora gyakorlatának megfelelően – kompiláció. Magába foglalja a középkor misztikusai (Szent Bonaventúra, Szent Gertrúd és Mechtild, Szent Brigitta), és hittudósai (Szent Bernát, Szent Anzelm) munkáit. Frauhammer Krisztina szavait idézem: Cochem írói célkitűzése volt „összegzését adni mindannak, ami eddig Krisztusról és az emberi üdvörténetről megjelent. [...] Ennél is meghatározóbb azonban, hogy kivételes stílusérzékének köszönhetően egy hatalmas hagyományanyagot sikerült összefognia és átörökítenie.”

Hozzá kell tennünk, ez a hagyományanyag sok évszázadon át bővült, és vált Európa keresztény kultúrájának szerves részévé, és ivódott bele az emberi lelkekbe. Ez is magyarázatul szolgál arra, hogyan tudtak Cochem művei a német nyelvterületen kívül – Magyarországon is – olyan nagy hatást kiváltani.

Újfalusi Judit célkitűzése azonban nem volt teljesen azonos Cochemével. Ő elsősorban arra törekedett, hogy Krisztus életének eseményeit állítsa középpontba, és Krisztus és Mária feddhetetlenségét bemutatva szembesítse olvasóját az igazi Makula nélkül való tükörrel. Ez tükröződik a Cochem könyvétől eltérő cím megválasztásában is; a „makula nélkül való tükör”, a „makula nélkül való bárány” szófordulatok Krisztusra és Máriára alkalmazva rendkívül gya-

koriak voltak hazai vallásos irodalmunkban. Újfalusi Juditnak arra való törekvése, hogy mindenekelőtt a cselekményre helyezze a hangsúlyt, a magyar változat felépítésében is megmutatkozik. Könyve elejéről elhagyta azt a 27 fejezetet, melyben Cochem teológiai és történeti alapvetést adott a későbbi fejezetekhez. Ezzel szemben a klarissza apáca Szent Emerencia és Stolanus, Szűz Mária nagyszüleinek életével kezdte az írását, indoklást is adott hozzá, mert „szükség meg-tudunk minémü Szent Életet viseltek az ő Nagy-Attyok és Annyok”, vagyis Szűz Máriáé és Krisztuséi. Később is következetesen elhagyott olyan fejezeteket, és hagyott ki a megmaradt fejezetekből olyan szakaszokat, melyek az események leírásának folyamatát gyengítették; így jócskán maradtak ki moralizáló elmélkedések, sőt imák is (részletesebben olvashatunk erről Frauhammer Krisztina utószavában).

S ahogy az ismertetés elején utaltam rá, Újfalusi Judit amellelt, hogy lényegesen lerövidítette, átformálta a cochemi művet, sok esetben szükségét érezte, hogy ki is egészítse azt. Cochem többször él azzal a fordulattal, hogy „mivel a Szent Evangelisták el-mulatták le-irnya” (201.), ezért neki kell pótolnia, mit nem írtak meg részletesen az evangéliumban. Nagy-részt megadja a forrást is, miből dolgozott. Ezt Újfalusi Judit fordításában híven visszaadja, de azt egyetlen egyszer sem jelzi, hogy ő maga mely részekkel egészítette ki Cochem művét. Pedig erre különösen a nagyheti események kapcsán, és Krisztus feltámadása során gyakran sor került. Többek között több 15–16. századi magyar nyelvű kódexből (Érsekújvári kódex, Piry-hártya anyakódexe) másolt be Krisztus kinszenvedéséről olyan történeteket, melyeket Cochem Krisztus életrajzában nem talált, és Nikodémus apokrif evangéliumát is beleszötte az elbeszélésbe.

Újfalusi Judit ugyan a *Makula nélkül való tükör* címlapján határozottan állítja, hogy Krisztus életrajzát csak fordította, de amint a fentebb elmondottakból kitűnik, ennél sokkal többről van szó. Azzal, hogy a kolostorában a rendszeresen olvasásra kerülő, a magyar hagyományban mélyen gyökerező passiótörténeteket is felhasználta, nem csak az európai, de anélkül, hogy tudatosan

törekedett volna erre, a magyar középkori hagyományt is átmentette. S milyen mesteri módon, a saját elképzeléseinek megfelelően a cselekményre koncentrálvá alakította át az alapforrást, és ötvözte azt eggyé a betoldásokkal, az az érzésünk támad, hogy valójában Újfalusi Judit tolla alatt született meg az első nagy terjedelmű, magyar nyelvű vallásos, szórakoztató epikus mű – megkockáztatom, talán a későbbi regény előfutáraként –, és ez a mű Krisztus életét adja elő.

A recenzió elején feltettem azt a kérdést, mi lehetett a *Makula nélkül való tükör* sikerének a titka. A kutatási eredményeket figyelembe véve igyekeztem meg is válaszolni. Ám úgy gondolom, a legfőbb értéke mindenekelőtt mégis szépségében rejlett, abban a szépségben, amelyet Bálint Sándor nagy átélessel így ragadott meg Nagyboldogasszony ünneplése kapcsán: „... apokrif evangéliumok és középkori legendák, látomások és teológiai vélekedések a *divina dulcedo* igézetében ötvöződnek benne kerek, költői egésszé, tükrözvén a barokk szuggesztív képszerűségét, emberismeretét. Átmentik a középkori hagyományt, és előkészítik a népi kultusz őszi virágzását, hiszen a könyv jámbor falusi tekintélyének a felvilágosodás, jozefinista papi racionalizmus mit sem értott. Ismeretlen cseh summázója [ma már ismerjük] és magyar fordítója remekelt vele: két évszázadon át a legnépszerűbb katolikus népkönyv, licenciátusoknak, búcsúvezető szentembereknek, olvasni szerető jámbor asszonyoknak egyik legkedvesebb, legépületesebb olvasmánya. A magyar és közép-európai búcsújáró parasztság szíve két évszázadon át éppen ezen [...] gerjedezett leginkább.” (BÁLINT Sándor, *Ünnepi kalendárium*, Budapest, Mandala Kiadó, 1998, III, 205.) Frauhammer Krisztina az utószóban nagy felkészültséggel mutatja be, milyen kulcsfontosságú szerepe van a mai napig a *Makula nélkül való tükör*nek a Bálint Sándor által is emlegetett európai és a vele összefonódó magyar középkori hagyományanyag ébren tartásában és táplálásában. Példákat sorol erre a népi színjátszás köréből, az egyházi ünnepkörökhöz kapcsolódó paraliturgikus gyakorlatokban betöltött szerepéről, az ikonográfiai megjelenítésről. Kitér arra is, hogy a színhagyományban és az archai-

kus imáinkban az áthagyományozódás nem követhető egyértelműen nyomon. A *Makula nélkül való tükör*nek az archaikus imákkal való összefonódásáról egy példát azért hoznék. Korompay Klára kérdezte meg tőlem egy konferencia alkalmával, van-e utalás a *Makula nélkül való tükör*ben a Grál-motívumra. Kovács Eszternek a cseh és magyar változatot összehasonlító munkájából kiderült, ha érintőlegesen is, de bizony kell lennie. A *Makula nélkül való tükör* 109. fejezetében, amikor Cochem Szent Bonaventura alapján arról ír, hogy Húsvét napján „Uruk Jézus lelke éjfél után sok Angyalokkal, és Sz. Atyákkal a koporsóhoz ment”, ennek a történetnek a végéhez egy mondatot Újfalusi Judit hozzáfűz: „az Angyalok pedig (a mint némelyek írják) az ő szent vérét, és haj szálaikat, a ki le-hullott felszedték” (456–457.) Az egyik archaikus imánkban ez így hangzik: „Egy csöpp vére elcsöppent /Szent angyalok fölszették / Arany kehölybe tóttették.” (KOROMPAY Klára, „Hét csöpp vére elcsöppent, aranytálba felveték” *Grál-motívumok az archaikus népi imádságokban = La joie des cours, Études médiévales et humanistes*, Szerk. Horváth Krisztina, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2012, 176–185). Ez a párhuzam arra ad példát, hogy a hagyományozódás fordítva is igaz lehet. Nem csak a *Makula nélkül való tükör* volt hatással az archaikus imádságra, hanem a 18. század elején a Grál-monda szóbeli hagyománya már olyan erősen élhetett, hogy a magyar Krisztus-életrajzba is bekerült egy motívuma.

Ha annak idején a jozefinista racionalizmus még nem is tudott ártani a „divina dulcedo igazságának”, de korunk racionalizmusa már elsoordta azt a naiv népi vallásosságot, amelynek a *Makula nélkül való tükör* is tápláléka volt. Az történik vele, ami a néphagyomány oly nagy részével, például a népdallal. Kihullik az egyszerű emberek emlékezetéből, és újra tudatosodik az értelmiségben, aki mint a hagyomány új őrzője és közvetítője újból szétsugározza arra a közösségre, amelytől tanulta. Ezért volt szükség a *Makula nélkül való tükör* faksimile kiadására is. A róla szóló konferenciák, tanulmányok sora jelzi, hogy értékei most az értelmiségben tudatosulnak. Mint érzelmi hagyományról

nem mondhatunk róla le továbbra sem, tudatos számontartása nélkül kevésbé értenénk mai önmagunkat. A nyelv-, az irodalom-, a lelki-történet megértéséhez nélkülözhetetlen, nagybecsű forrás. Reméljük, nem végpontja, hanem csak állomása az idevágó kutatásnak. De értő olvasónak ma is élvezetes olvasmány.

Befejezésül álljanak itt a kiadásra vonatkozó adatok. A hasonmás a reprint kiadásokban nagy tapasztalattal rendelkező Pytheas Könyvmanufaktúrában egy, az első kiadásból (1712) fennmaradt példány alapján készült. Ez a példány ma az Országos Széchényi Könyvtárban található, és a tulajdonosbejegyzés szerint „Pordányi András Szent Ferencz Atyánk Congregatiojának meltatlan Directora” kapta ajándékkul 1715-ben. A példány megválasztása azért is külön üdvözlendő, mert tudjuk, hogy Pordányi András megfordult a nagyszombati klarissza kolostorban, és személyesen is ismerte Újfalusi Juditot.

LAUF JUDIT

Robert Offner – Harald Roth – Thomas Sindlariu – Ulrich Andreas Wien (szerk.), Johannes Honterus: Rudimenta Cosmographica. Grundzüge der Weltbeschreibung (Corona/Kronstadt 1542), Ins Deutsche, Rumänische und Ungarische übersetzte und kommentierte Faksimile-Ausgabe, Hermannstadt – Bonn, Schiller Verlag, 2015, 364, [2] p. ill., ISBN 978-3-944529-62-2

A Kárpátok legkeletibb vonulatai által övezett, védett csücsökből, a Barcaságból a világ leírását tervezgetni a történelem bármely időszakában elképzelhetetlen, hagyományos vállalkozásnak tűnhetett. Mégis volt egyetlen olyan pillanat a művelődéstörténetben, amikor erre minden várakozás ellenére sor kerülhetett. A humanizmus és a reformáció erdélyi találkozásának metszéspontjában egy olyan személy tevékenysége áll, aki az imént megnevezett megismételhetetlen teljesítményt végrehajtotta. Erdély, illetve az ott élő százszok humanista reformátora, Johannes Honterus (1498–1549) először adott kortársainak olyan leírást az éppen ismert világról, amely nemcsak térképeken, hanem könnyebben

memorizálható, hexameterekbe szedett elméleti szövegek formájában is segítette az olvasók tájékozódását a mindennapi élet legkülönbözőbb területein.

A szóban forgó kiadvány ennek az egyedülálló Kárpát-medencei könyv- és művelődéstörténeti jelenségnek szenteli figyelmét. Ahogy az már az alcímből is kiderült, mindezt négy nyelven (német, román, magyar, latin) teszi, melyek közül a német képezi a kiadvány alapját. Ezen a nyelven készültek ugyanis a tartalmas tanulmányok és az 1542-es Honterus-szöveg leggazdagabb jegyzetanyaggal ellátott fordítása is. A tanulmányok összefoglalói és a *Rudimenta* szövegének átültetései egyaránt olvashatók román és magyar nyelven, míg az 1542-ben Brassóban kiadott kozmográfia teljes fakszimile kiadása természetes módon latinul történt.

A szerkesztők (Robert Offner orvostörténész, Harald Roth történész, Thomas Şindilariu főlevéltáros és Ulrich Andreas Wien egyháztörténész) német nyelvű előszavából megtudhatjuk, hogy a *Rudimenta cosmographica*, azaz a kozmográfia alapjai a brassói humanista, a történetileg legjobban ismert erdélyi szász ember, Johannes Honterus legelterjedtebb munkája a világban. Úgy érezték, most jött el az ideje annak, hogy ne csak a tanulmányokkal kísért fakszimile szöveget jelentessék meg, hanem annak teljes szövegét német, román és magyar nyelven – tehát Erdély három alapvetően használt nyelvén – fordításban is közreadják. A latin eredetivel megegyező, hexameterekbe, azaz időmértékes „hatlábú vers”-be szedett formában. Bízunk továbbá abban is, hogy ezzel a kiadással könnyebb hozzáférést biztosítanak az érdeklődő közönség számára ehhez az első megjelenéseikor (1530 Krakkó, 1541 Brassó, 1542 Brassó) egyedülálló, kora újkori iskolai enciklopédiához, amelyet lenyűgöző korabeli európai elterjedtsége ellenére az öreg kontinens tudományos körei csak kevésbé recipiáltak. A reformáció megindulásának közelgő ötszáz éves évfordulója alkalmából szükségszerűnek tartották, hogy Honterus európai rangú humanista könyves teljesítménye számára kijelöljék a megfelelő helyet az európai művelődéstörténet színes palettáján.

Hozzá kell tennünk, hogy a Honterus-féle világleírás többnyelvű kiadásának ötlete nem teljesen új. Mintegy negyven évvel ezelőtt brassói szász és román történészek hasonló célt tűztek már zászlajukra. Ez az elképzelés azonban a kommunista berendezkedésű Romániában, vélhetőleg politikai-ideológiai okokból, csak részben valósulhatott meg. Paul Binder (1935–1995) történész–könyvtáros, Gernot Nussbächer (1939–) levéltáros–helytörténész és Valeria Căliman (1901–1992) újságíró, fordító – Arnold Huttmann (1912–1997) orvostörténész segítségével is igénybe véve – 1988-ban kiadta az 1542-es *Rudimenta* kommentárokkal ellátott szövegét (*Johannes Honterus – Rudimenta Cosmographica. elementele Cosmografie, Braşov 1542, Textul original latin şi traducerea in limba română de Valeria Căliman cu o întroducere de Paul Binder şi Gernot Nussbächer*; Cluj-Napoca, Dacia Verlag, 1988). A kötet egy bevezető tanulmány mellett az eredeti szöveg latin transzkripcióját, ábrákat és a hexameterekben szedett román fordítást tartalmazta. Friedrich Teutsch (1852–1933) az 1880-as években és Heinz Heltmann 1979-ben már kisebb passzusok német fordítását is kiadta a *Rudimentából*, és ugyanez igaz a magyar verzióra is: Waczulik Margit (1913–) 1984-ben kisebb szemelvényeket már átültetett nyelvünkre. Teljes fordítások azonban mindeddig nem álltak rendelkezésünkre e két utóbbi nyelven.

A mostani könyv megjelentetésének ötlete a filológus Lore Poelchautól (1927–2008) eredt, aki a *Rudimenta* szövegének német prózafordítását készítette el a 1138–1305. verssorok kivételével. Ezek átültetését az időközben elhunyt Georg Burckhardt vállalta. A nehézségekkel lassított könyvprojektet végül Robert Offner orvostörténész karolta fel, aki mind a többnyelvű kiadvány koncepcióját, mind annak koordinációját következetesen végigvitte egészen a 2015. nyár végi megjelenésig.

A német nyelvű előszót követően Ulrich Andreas Wien, a Spandau Egyetemen oktató szász egyháztörténész alapos tanulmánya olvasható a humanista Johannes Honterusról (*Der Humanist Johannes Honterus*) német nyelven (11–27, majd magyar nyelvű összefoglalása:

33–37). A tanulmány a 19. és 20. századi Honterus-irodalom alapműveire (Georg Daniel Teutsch, Oskar Netoliczka, Adolf Schullerus, Karl Kurt Klein, Erich Roth), valamint Andreas Müllernek és Gernot Nussbächernek az ezredforduló óta megjelent írásaira épül. Örömmel konstatálható, hogy a svájci teológus és hungarológus, Jan-Andrea Bernhard néhány hónappal ezelőtt napvilágot látott munkájára (*Konsolidierung des reformierten Bekenntnisses im Reich der Stephanskronen, Ein Beitrag zur Kommunikationsgeschichte zwischen Ungarn und der Schweiz in der frühen Neuzeit (1500–1700)*. Göttingen, 2015 [Refo 500 Academic Studies, 19]) is több hivatkozás található a lábjegyzetekben a 16. századi Kárpát-medencei viszonyok bemutatása és kiemelten Johannes Honterus tevékenysége kapcsán. Wien írásában a világi-udvari humanizmustól elütő, elsősorban az erdélyi városokra jellemző ún. *reformhumanizmus* (*reformatorischer Humanismus*) jelenségét mutatja be, amely szoros kapcsolatban állt az Alpoktól északra fekvő felső-német városok vallásos-keresztény eszmékkel átítatott humanista értékrendszerével, valamint a protestáns egyetemi városokban uralkodó humanizmussal. Ennek az Erdélyben (is) meggyökerező humanista folyamatnak a szellemi vezetőjét Philipp Melanchthon (1497–1560) személyében tisztelték a kortársak. A kedvező regionális gazdasági tényezők és az egyre nagyobb méretekben kibontakozó *peregrinatio academica* oda vezettek, hogy a kulturális-szellemi értékek és javak a különféle közvetítő csatornákon keresztül (többnyire nyomtatott könyvek segítségével – mediális forradalom [*Medienrevolution*]) szinte naprakészen eljutottak Erdélybe is. Az új szellemiségű műveltség terjesztéséhez azonban képzett emberekre volt szükség, ami Erdélyben is alapvető pedagógiai és didaktikai változásokat idézett elő az oktatásban. Ennek a rendszernek a kidolgozása és megvalósítása kötődik végül a brassói humanista Johannes Honterus, majd utódja, Valentin Wagner (1510 k.–1557) nevéhez. A szellemi (pedagógia, oktatás) és egyházi élet (egyházszervezés) humanista értelemben vett reformja egyedülálló vallásszabadságot hozott el az Erdélyben élő etnikumok

számára. Wien – Bernhard nyomán – hangsúlyozza, hogy Honterus nem a szó hagyományos értelmében vett reformátor volt, hanem nyugat-európai kortársaihoz (Ókolampadius, Vadianus, Melanchthon, Bibliander, Sturm stb.) hasonló *humanista reformátor*, és tevékenysége elsősorban a humanista (iskola- és nyomdaalapítás, könyvkiadás, egyházreform), mintsem a reformátor megnevezéssel illelhető. Wien szerint az Erasmustól kiinduló reformhumanizmus (*eruditio*) és vallási reformáció (*pietas*) párhuzamos fejlődése főként az erdélyi szász városokban tartós hatást fejtett ki az erdélyi polgári humanizmusra, és a helyi reformációt erősen konzervatívvá tette. Ez a párhuzamosság jól megfigyelhető az erdélyi nyomdák esetében, amelyek tevékenységében ötvöződik a humanizmus és a reformáció értékrendszere. Erdélyben ez a folyamat még egy szemponttal egészül ki, mégpedig a következetes pedagógiai programmal, amellyel a helyi humanisták és reformátorok egyaránt előálltak.

A kutatástörténet és az erdélyi humanizmus jellemzőinek taglalása után Wien az erdélyi és az európai nyomdák kapcsolattörténetének vizsgálatába kezd. Ebbe a részbe egy mára már meghaladott adat is becsúszik, tudniillik, hogy az erdélyi nyomdászat kezdete 1529-re tehető (vö. 18). Igaz, hogy a hivatkozott 1985-ös, német nyelvű Borsa Gedeon-féle tanulmányban (*Über die Anfänge des Buchdrucks in Hermannstadt und Kronstadt = Luther und Siebenbürgen, Ausstrahlungen von Reformation und Humanismus nach Südosteuropa*, Weber, Georg – Weber, Renate [Hg.], [Siebenbürgisches Archiv, 19], Köln–Weimar–Wien, 1985, 245–255) még ez az évszám szerepel, azóta viszont a marosvásárhelyi Teleki Tékában előkerült, kötetátlából kiáztatott töredékek a szebeni nyomda működésének kezdetét 1525-re módosították (vö. pl. SIMON Zsolt, *Az első szebeni nyomtatványok 1525-ből = Magyar Könyvszemle*, 125(2009), 1–29). Erről a Honterus-tanulmány szerzője azonban még hat év távlatából sem értesült, ami komoly figyelmeztetés a hazai szakírók számára, hogy a legfrissebb kutatási eredményeket is érdemes minél előbb idegen nyelvű írásokban a nemzetközi szakmai közönség elé tárni.

A rövid nyomdászattörténeti áttekintést követően a tanulmány legerjedelmesebb, utolsó része következik, amelyben Honterus életútját mutatja be a szerző a brassói kezdetektől az 1520-as bécsi egyetemi beiratkozásra és az 1530–1533 között Lengyelországban és Svájcban eltöltött éveken keresztül a brassói humanista gimnázium (*Studium Coronense*) és az első brassói nyomda alapításáig (1539), illetve az átfogó erdélyi tankönyvkiadási programig. A nagy műveltségű humanista reformátor 1542-ben újra kiadott, „javított és bővített kozmográfia-tankönyvének európai sikere és elterjedtsége is bizonyítja Honterusnak azt a különleges képességét, hogy a humanista műveltséget eszményi módon volt képes a pedagógiai készséggel ötvözni” – írja Wien (vö. 23). A barcasági humanista ekkor már európai elismertségnek örvendett, így a brassói városi tanács által kezdeményezett oktatási és egyházi megújulás, azaz az átfogó humanista városi reformáció többek között egy nemzetközi szaktekintély elgondolásai révén mehetett végbe. A mester és utódja, Valentin Wagner egyaránt fontosnak tartották az egyházreform pedagógiai vetületét, ami egyértelműen kitűnik az 1543-ban Brassóban megjelent *Reformációs könyvecskéből* (*Reformationsbüchlein*) és az ugyanabban az évben kiadott, néhány 19. századi módosítástól eltekintve a második világháború végéig érvényben lévő erdélyi szász iskolai szabályzatból is. Mindezek és a kedvezően alakuló erdélyi (egyház)politikai feltételek nyomán a városi humanista reformációként induló kezdeményezés olyan összehangolt oktatási és egyházi reformációvá fejlődött, amely hamarosan a szászok lakta erdélyi területekre és az erdélyi magyarság jelentős részére is kiterjedt. Ezzel pedig a honterusi életmű örökre otthagytta lenyomatát a Kárpát-medence művelődéstörténetében.

Török Zsolt térképtörténész német nyelvű nagy tanulmányában (38–60, magyar nyelvű összefoglalása: 64–66) Honterus dióhéjba foglalt világleírását mutatja be (*Einführung zu einem Kosmographielehrbuch der Spätrenaissance*, azaz *Bevezetés Honterus későreneszánsz kozmográfiai tankönyvéhez*). A kozmográfia, azaz a kozmosz, tehát a rendezett, harmonikus vi-

lág leírása első ízben a Kr. u. 2. században élt alexandriai hellén csillagász, Klaudiosz Ptolemaiosz művében, a *Geographike Hyphegesis*-ben azonosítható. A bizánci közvetítéssel Itáliába került, elméleti részt még nem tartalmazó művet több mint egy évezreddel később a reneszánsz kozmográfia egyik első művelője, Jacopo d’Angelo/Angeli (1360 k.–1410 k.) fedezte fel és fordította latinra a 15. század elején. Ő változtatta meg a címet – és egyben a műfajt is – geográfia-ról kozmográfia-ra. Ettől kezdve a kozmográfia eltérő változatokban szédületes sebességgel kezdett terjedni az oktatás és a tudomány világában Európa-szerte. A Honterus-féle mű szempontjából az a vonulat érdekes, amely a neves német humanista, Konrad Celtis (1459–1508) nevéhez és bécsi egyetemi oktatói éveivel kapcsolódik. Tanítványától, az osztrák humanistától, Georg Tannstettertől (Collimitius) (1482–1535) tanult maga Honterus és későbbi barátja, a német humanista csillagász, Petrus Bienewitz (Apianus) (1495–1552) is matematikát és asztronómiát. Collimitius volt az, aki Lázár deák magyar nyelvű kézírata alapján megszerkesztette Magyarország első, 1400-nál is több helynevet tartalmazó, nyomtatott térképét, amely *Tabula Hungarie ad quatuor latera...* címmel 1528-ban látott napvilágot Apianus műhelyében Ingolstadtban. Ezt megelőzően azonban Apianus 1524-ben Landshutban kiadta *Cosmographicus liber* című munkáját, amelyben már rövid elméleti részt is közölt Ptolemaiosz műve mellé. Ez a kis könyvecske szolgált aztán Honterus saját művének közvetlen előképéül. Honterus 1529 őszén Regensburgban tartózkodott, ahol a neves bajor humanista történész és Celtis-tanítvány, Johannes Turmair (Aventinus) (1477–1534) házában vendégeskedett hosszabb ideig. Aventinus adta ki Bajorország első nyomtatott térképét, amelyet Honterus alaposan tanulmányozhatott. Akárcsak Apianus munkáit, akinek egyetemi kurzusait és nyomdáját is meglátogatta 1529 végén, illetve 1530 legelején Ingolstadtban. Tapasztalatokkal felvértezve indulhatott tovább tehát Krakkóba, ahol még 1530-ban kiadta többek között *Rudimentorum Cosmographiae libri duo* című világleírásának prózai változatát.

Hamarosan ezután azonban már Nürnbergben, a lutheri reformáció egyik központjában tartózkodik, ahonnan 1531-ben a kálvinista Bázélbe indul, ahol – a neves humanista kozmográfussal, Sebastian Münsterrel (1488–1552) való kapcsolatba kerülése után – 1532-ben Michael Isengrin (1500–1557) nyomdájában kiadta saját maga metszette Erdély-térképét (*Chorographia Transylvaniae, Sybembürgen*). A brassói tanács hívására Honterus 1533-ban hazatért szülővárosába, és humanista reformátorként, illetve nyomdászként (1539-től) megkezdte haladó szellemű oktatói és egyházszerzői tevékenységét. Gyakorlott tankönyvíróként és kiadóként határozott elképzelései voltak arról, milyen ismereteket kell adnia a korabeli ifjúság kezébe, hogy azok rendszerezettek, közérthetőek és könnyen kezelhetőek legyenek. Így született meg a *Rudimenta Cosmographica* második kiadása 1541-ben Brassóban, amelyet kis példányszámban jelentetett meg, hiszen csak próbakiadásnak szánta, hogy a kis köteteket eljuttathassa humanista barátaihoz véleményezésre. A kritikai megjegyzések figyelembevételével készítette el a harmadik kiadást, amely 1542-ben jelent meg Brassóban. Ez a változat a korábbi prózai szöveget már 1366 latin hexameter formájában tartalmazta, amely nagyban megkönnyítette a szöveg memorizálását az olvasók számára. A szöveghez mellékelte 16 térkép lényegében a világ első atlaszáként is értelmezhető, egyfajta „grafikus kozmográfiként” (Török Zs.), amely évtizedekkel előzte meg az első nagy atlaszok, Abraham Ortelius (1527–1598) 1570-es és Gerhard Mercator (1512–1594) 1595-ös térképkönyveinek kiadásait.

Ezt követően Török Zsolt részletesen bemutatja a négy könyvből (részből) álló Honterus-féle világleírás első három könyvét. Az első rész a csillagászati ismereteket (alapfogalmak, éggömb, állatövi jegyek, csillagképek, fontosabb csillagok) tartalmazza. A geocentrikus világműködés talaján állva vázolja a Naprendszer hét bolygójának tulajdonságait és keringését, és az arisztotelészi fizika szellemében tárgyalja a négy öselemből (föld, víz, tűz, levegő) álló földi világot, továbbá a meteorológiai jelenségek okait.

A második könyvet a regionális földrajz le-

írásának szenteli a szerző, azaz Európa egyes régióit ismerteti – nyugatról kelet felé. Honterus szerénységét mutatja, hogy Erdély leírását mértéktartó arányossággal végzi, nem túlozva el a terület jelentőségét európai viszonylatban. Brassó városával kapcsolatban azt azonban kiemeli, hogy itt követték először a lutheri tanokat (vö. 418–419. sor). A régiók leírását didaktikusan megszerkesztett térképek tették még könnyebben elképzelhetővé és szemléletesé. A tanulást tehát versbe szedett, memorizálható szövegek és szemléletes ábrák segítették. A korban ez igen modern és előremutató megoldásnak számított az iskolai tankönyvek világában, és példa nélkül is maradt egészen a következő évszázad közepéig, amikor a neves morva pedagógus, Johann Amos Comenius (1592–1670), majd még később a német polihisztor, Johann Christoph Wagenseil (1633–1705) állt elő hasonló elképzeléssel.

A harmadik könyvben az Európán kívüli ismert világ bemutatását adja a brassói humanista. Dióhéjban képet kapunk Ázsia, Kis-Ázsia, a Szentföld és Szíria területéről, majd barbár vidékekre kalauzol bennünket a szerző, míg végül eljut Kinába. India és Perzsia leírásánál már kisebb etnográfiai elemekkel is gazdagodik a szöveg, akárcsak Afrika, Egyiptom vagy Etiópia bejárásánál. Srí Lanka (*Taprobane*) és a Kanári-szigetek (*Insulae Fortunatorum = Boldogok szigete*) földrajzának vázolója után röviden említést tesz ugyan az Újvilágról, azaz Amerikáról, de négy sornál többet nem időzik bemutatásánál (vö. 848–851. sor).

A tanulmányok sorát Heinz Heltmann és Robert Offner német nyelvű írása zárja (67–91, majd magyar nyelvű összefoglalása: 96–99), amely a kozmográfia negyedik könyvéhez kapcsolódik, azaz az állatok és növények, a társadalmi ismeretek, az anatómia és a körmevek leírásához (*Tiere und Pflanzen, Sozialkunde, Anatomie und Krankheitsnamen*). Ez a fejezet az 1530-as krakkói kiadásban még csak rövid függelék-ként (*De vocabulis rerum*) szerepelt, az 1542-es brassói kiadás idejére azonban tartalmas, önálló részzé gyarapodott. Olyannyira, hogy a későbbiekben ezt adták ki a legtöbbször (összeségében közel száz alkalommal). Ez a könyv

a 16. század elejétől folyamatosan megjelenő német és németalföldi, iskolai használatra szánt lexikográfiai művekkel, az ún. tárgykörszótárakkal (*Dictionarium, Glossarium, Nomenclator*) állt rokonságban (pl. Johannes Murellius [Köln, 1513], Sebald Heyden [Nürnberg, 1530], Petrus Dasypodius [Straßburg, 1535], Johannes Frisius [Zürich, 1541], Hadrianus Junius [Antwerpen, 1567] és mások műveivel). A latin nyelv oktatásának és a tananyag memorizálásának megkönnyítése céljából megszerkesztett könyvben Honterus új típusú iskolai enciklopédiát, illetve kultúranropológiai áttekintést kívánt adni olvasói számára a sokféle témakört (anatómiai fogalmak, állatok, növények nevei, rangok, tisztségek, hivatalok és foglalkozások, szakmák, rokonsági kapcsolatok megnevezései, háztartási eszközök, bútorok, szárazföldi és vízi járművek, illetve részeik nevei, italok, élelmiszerek, betegségek és járványok nevei) felölelő leírásban. Mivel a brassói humanista nem volt sem csillagász, sem anatómus, sem botanikus, sem orvos, így munkájában pusztán arra vállalkozott, hogy jó érzékkel és tehetséggel próbálta összeválogatni a tanulóifjúság számára az általános műveltség alapjait. A 121 általa közölt anatómiai megnevezés a korabeli középfokú egészségügyi műveltség alapszókincsének tekinthető Offner szerint. A korabeli nomenklatúrákhoz képest Honterus annyi többletet ad művében, hogy például a 212 állatnév némelyikéhez tulajdonságokat jelző mellékneveket illeszt (pl. „nagybélű sáska”, „tunya-lusta kabóca”, „színváltó polip”, „fecsegő szarka”). Hasonlóan jár el a 275 növénynév esetében is (pl. „szemérmes rózsza”, „szűz viola”, „gyászos hírvérői csomorka”). A tisztségek, címek és mesterségek bemutatása után következnek a különféle mechanikai eszközök, gépek és járművek leírásai, amellyel vélhetőleg a korabeli peregrinusoknak kívánt segítséget adni utazásaik során. Rajtuk kívül a helyi értelmiség tagjai (lelkészek, tanítók, jogászok, ügyészek, városi hivatalnokok és tisztségviselők) számára gyűjthette össze az ételek és italok mellett a mindennapi életben gyakran felbukkanó betegségek neveit is (131 név). Nem lehet véletlen, hogy Honterus utódja, Valentin Wagner 1551-ben Paulus Kyr

(1510 k.–1588) brassói orvos modern egészség-tankönyvével folytatva a mestere által megkezdett tankönyvsorozatot (ismertetését I. VERŐK Attila [ism.]: OFFNER, Robert (Hrsg.), *Paulus Kyr: Die Gesundheit ist ein köstlich Ding. Ein ins Deutsche, Rumänische und Ungarische übersetzter und mit zeitgenössischen Bildern versehener und kommentierter Nachdruck des Gesundheitslehrbuches des Kronstädter Arztes Paulus Kyr Sanitatis studium ad imitationem aphorismorum compositum. Item. Alimentorum uires breuiter et ordine Alphabetico positæ. Authore Paulo Kyr medico. Impressum in inclya Transylvaniae Corona Anno 1551. Hermannstadt – Bonn, Schiller Verlag, 2010, 383, [1] p. ill. = *Orvostörténeti Közlemények* = *Communicationes de Historia Artis Medicinæ*. Budapest: Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár; Magyar Orvostörténelmi Társaság; MTA Orvostörténeti Munkabizottsága, 2010 (2011). Vol. LVI., No. 210–213. 256, [2] p., ebben: pp. 245–247.).*

A tanulmányokat a brassói Honterus-kutató, Gernot Nussbächer bibliográfiája követi, amely a világleírás kiadásait veszi számba az első, 1530-as megjelenéstől az utolsó, 1692-es kiadásig (100–137, magyar nyelvű összefoglalása: 139). A részletes, példányadatokat és konkordanciát is tartalmazó bibliográfiai tételekből megtudhatjuk, hogy a prózai szövegre épülő *Rudimenta cosmographica* krakkói kiadását (1530) még hét másik követte (1533 Krakko, 1533, 1535, 1541, 1583 és 1585 Bazel, 1599 Velence). Az 1260 verset közreadó 1541-es brassói kiadás után még egy 1542-es boroszlói edíció következett. A teljes, tehát 1366 hexametert és a térkép mellékletet (*Atlas minor*) tartalmazó 1542-es brassói kiadástól még egy 1548–49-es és egy 1577–78-as helyi töredékiadás ismert, valamint számos külföldi megjelenés. A teljes kiadások sorában tizenhat zürichi (1546, 1548(1), 1548(2), 1549, 1552, 1553, 1564, 1565, 1570, 1573, 1578, 1581, 1583, 1590, 1597, 1602), öt antwerpeni (1552, 1554, 1555, 1560, év nélkül), két bázeli (1561, 1585), egy rostocki (1572), egy prágai (1595) és egy kölni (1600) megjelenés áll. A részleges kiadások a következő módon alakultak: első könyv (Augsburg, 1575), másó-

dik és harmadik könyv (Párizs, 1557 és 1618). A negyedik könyv több mű részeként látott napvilágot: (1) Basilius Faber *Thesaurus eruditio-nis scholasticae* című munkájában a következő helyeken és években: Lipcse, 1572, 1587, 1593, 1593–1599 (véltetőleg 1587 után), 1595, 1599, 1600, 1601, 1605, 1680, 1686 és 1692; Heidelberg(?), 1612; Wittenberg, 1623; Wittenberg és Lipcse, 1655; Frankfurt am Main és Lipcse, 1664 és 1672; (2) Theophilus Golius *Onomasticon Latino-germanicum* című munkájában: Strasbourg, 1579, 1582, 1585(1), 1585(2), 1588, 1590, 1594, 1596, 1609, 1613 és 1620; Erfurt, 1589; Lipcse, 1595 és 1606; (3) Nathan Chytraeus *Nomenclator latino-saxonicus* című művében: Lemgo, 1585, 1590 és 1596; (4) Abraham Saurius *Nomenclatura rerum* című könyvében: Frankfurt am Main, 1591, 1592, 1595, 1608 és 1615 és (5) Szenci Molnár Albert *Lexicon Latino-Graeco-Hungaricum* című összeállításában: Hanau, 1611. Ezekén kívül ismert még egy 1569-es valenciai (csak említésből) és egy 1625-ös mallorcai kiadás is. Az *Atlas minor* kétszer önállóan megjelent Zürichben (1548–1549 és 1549–1552), valamint napvilágot látott Vadianus *Epitome trium terrae partium* című munkájának részeként (Zürich, 1548, 1552, 1552 után és 1564 után), továbbá Johannes Stumpf *Schweizer Chronik* című könyvének részeként (Zürich, 1548, 1586 és 1606).

A részletes kiadástörténet tételes felsorolását azért tartottam fontosnak, hogy kitűnjék belőle Honterus művének másfél évszázadon át tartó töretlen népszerűsége, valamint az a különösen hangsúlyozandó tény, hogy az erdélyi szász humanista *Rudimenta cosmographica* című nyomtatványán kívül a magyarországi nyomdászat-történet más Kárpát-medencei szerző más műve esetében közel sem dicsekedhet ilyen kiterjedt recepcióval. Honterus esetében a magyarországi művelődéstörténet befogadó jellegével szemben a ritka kisugárzó hatásnak, azaz egy inverz folyamatnak vagyunk a tanúi.

Az ismertetés tárgyául szolgáló kiadvány második, nagyobb részét a *Rudimenta* szövegének fakszimile kiadása a térképekkel (alapjául a brassói Fekete-templom levéltárában található HB 510-es, 511-es és 871-es jelzetű nyomtatványok szolgáltak: 140–224), a latin szöveg

német (Lore Poelchau és Pater Pauly munkája: 225–267), román (Valeria Căliman munkája: 268–304) és magyar nyelvű fordításai (Magyar László András munkája: 305–342) követik. Mindegyik gazdag jegyzet- és képanyaggal ellátva. Magyar László András kiváló érzékel ültette át magyar nyelvű hexameterekbe az 1366 latin sort, végig ügyelve arra, hogy ne sérüljön a „hatlábú vers” alaptétele, mely szerint a lábakat csak daktilusok (egy hosszú, két rövid szótag) és/vagy spondeusok (két hosszú szótag) alkotják, de az ötödik láb mindenkor kötelezően csak daktilus lehet. Ennek hiánytalan megvalósítása érdekében némely esetben el kellett térnie az eredeti szövegtől, de ezt mindenkor magyarázó jegyzettel jelzi.

A kötetet egy Gernot Nussbächer által Honterus életéhez összeállított, német nyelvű bibliográfiái időtábla (343–346), a tanulmányokban és a szövegkiadásban felhasznált források és továbbvezető szakirodalmak listája (347–358), egy német nyelvű ábrajegyzék (359–361) és egy angol nyelvű összefoglalás (362–364), valamint a kiadók, szerzők és fordítók elérhetőségeit tartalmazó felsorolás (365) zárja.

Zárásként elmondható, hogy Honterus világleírása korai, ám modern szemléletű, népszerűvé váló iskolai enciklopédiának tekinthető, amely nem önmagában álló kiadvány, hanem egy húsz kötetnél is gazdagabb tankönyvsorozat és egy szélesebb körű koncepció, az erdélyi szász iskolareform részeként született meg. A Honterus és Wagner nevével fémjelzett oktatási reform a német nyelvvél és kultúrával mindvégig szoros kapcsolatban állt, és nagy lendületet adott az erdélyi szász oktatásügynek, valamint előkelő helyet biztosított számára a korabeli Európában is, amit a feltűnő mértékű külföldi recepció is tanúsít. A Kárpát-medencében született *Rudimenta cosmographica* erdélyi oktatás- és európai könyvtörténeti jelentősége megkérdőjelezhetetlen, a jelenlegi kétnyelvű kiadás pedig az olvasók szélesebb rétegét segítheti hozzá a magyarországi művelődéstörténet e kiemelkedő teljesítményének alaposabb megismeréséhez.

Viskolcz Noémi, Nádasdy Ferenc (1623–1671) nyomdái++, Budapest, Argumentum Kiadó–Országos Széchényi Könyvtár, 2015, 109 p., ill., ISSN 1789-9605, ISBN 978-963-446-755-7

Az utóbbi években Viskolcz Noémi kutatási tevékenységének középpontjában a magyar arisztokrata Nádasdy család tagjainak kultúrpartoló, mecénási tevékenységének vizsgálata áll (lásd a Magyar Tudományos Művek Tárában szereplő különféle publikációkat a <https://vm.mtmt.hu/www/index.php> oldalon). Ennek legmonumentálisabb hozadéka a 2013-ban közel 800 oldalnyi terjedelemben megjelent könyvtártörténeti monográfia Nádasdy Ferenc (1623–1671) elődeitől megörökölt és saját maga által is tudatosan gyarapított bibliotékájáról, illetve bibliotékáiról (Viskolcz Noémi, *A mecénatúra színterei a főúri udvarban. Nádasdy Ferenc könyvtára*, Szeged–Budapest, Szegedi Tudományegyetem–Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2013 (*A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai = Bibliotheken im Karpatenbecken der frühen Neuzeit*, 8, 776 p., ISSN 1416-1044, ISBN 978-963-482-755-9). A monográfia megírása során és azóta olyan mennyiségű levéltári adat került elő szegedi–egri művelődéstörténésünk munkálkodása eredményeképpen, hogy érdemesnek látta külön kis kötetben összefoglalni azokat az újdonságokat, amelyekre elemzései nyomán bukant a szomorú sorsra jutott Nádasdy (III.) Ferenc gróf bécsi, pottendorfi és lorettói nyomdáival kapcsolatban.

Nádasdy (III.) Ferenc szerzteágazó és a magyar művelődéstörténetben több szempontból egyedülálló mecénási tevékenységének feltérképezése a 19. század vége óta foglalkoztatja a magyar és az osztrák tudományosságot. Bécshez közel fekvő birtokai – a megfelelő anyagi lehetőségekkel párosulva – lehetővé tették számára, hogy különleges ízléssel párosuló erudícióját és komplex művész(et)i elképzeléseit a nyugati szellemi áramlatok gyűjtötégelyéül szolgáló császári főváros közvetlen közelében kamatoztathassa. Viskolcz Noémi kutatásaiból jól tudjuk például, hogy Nádasdy könyvtára feltételezhetőleg a korszak egyik legnagyobb világi magángyűjteménye lehetett. Ugyancsak

egyedülálló a kora újkori Magyarországon az a tudatos, kifinomult intellektuális érzékenységről tanúskodó műgyűjtési koncepció, amelynek gyümölcseit (ősgaléria, műkincsgyűjtemény, könyvtár, épített örökség stb.) a magyar arisztokrácia köreiből addig példátlan módon egyedülként még az anyacsászárné, valamint maga a császár és felesége is személyesen megtekintette 1668 áprilisában. A komoly építkezéseket folytató, udvarában állandó zenei együttest fenntartó, az irodalmat kimagaslóan támogató politikai főúrnak még arra is kiterjedt a figyelme, hogy tervezett program mentén nyomdákat is létesítsen birtokai több helyszínén. Ezek már a 19. század végén és a 20. század legelején felkeltették Iványi Béla (1878–1964) könyv- és könyvtártörténettel is foglalkozó történész, valamint Sitte Alfréd szakírói figyelmét. A Régi Magyarországi Nyomtatványok-kutatócsoport megalakulása után (az 1970-es évek legelejétől) a magyar könyv- és nyomdászattörténet iskolateremtő alakjának, Borsa Gedeonnak, majd tanítványának, V. Ecsedy Juditnak a figyelme is többször fordult a Nádasdy-nyomdák felé. Legújabbban pedig a Nádasdy-kutatócsoport tagjai (Buzási Enikő, Király Péter, Kiss Erika, Toma Katalin, Viskolcz Noémi – részletes tevékenységüket lásd a <http://nadasdy.barokkudvar.hu/site/> oldalon), kiemelten azonban mostani szerzőnk foglalkozik a tipográfiai kérdéssel.

Néhány évvel ezelőtt ugyan V. Ecsedy Judit – korábbi monográfiáját (Uő: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában 1473–1800*, Budapest, Balassi, 1999) kiegészítő – nagy, szintetizáló munkájában ismét röviden összefoglalta a Nádasdy-nyomdákra vonatkozó tudnivalókat (vő. Uő: *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei. XVII. század, 1. kötet, Nyugat- és észak-magyarországi nyomdák*, Budapest, Balassi Kiadó–Országos Széchényi Könyvtár, 2010 [Hungarica Typographica, 2] 84–89, 203–206, 851–873), ám maga is megjegyezte, hogy vannak még vitás kérdések a nyomda történetével, egykori működésével kapcsolatban, amelyek eldöntése Viskolcz Noémi levéltári kutatásaitól várható. A most ismertendő kötet alapján kijelenthetjük, hogy a kutatás dandárja azóta lezajlott, az új eredmények

publikálása pedig néhány hónappal ezelőtt megtörtént.

A tartalmas, lenyűgöző mennyiségű adattal alátámasztott kötet az előzmények bemutatásával, azaz a Nádasdy-elődök nyomdáinak tömör ismertetésével veszi kezdetét. Ebből a részből megtudhatjuk, hogy a többnyire apró magánvállalkozásokként működő 16–17. századi magyarországi nyomdák életben tartásához szükségeszerű főúri mecénási támogatók sorában a Nádasdyak kiemelkedő szerepet játszottak, hiszen a család négy generáción át működtetett nyomdákat birtokain 1539 és 1672 között. A politikus és hadvezér Nádasdy Tamás (1498–1562) sárvár-újszigeti birtokán kezdte meg a tipográfia művészetének gyakorlását Johannes Strutius fametsző, majd Abádi Benedek nyomdász tevékenysége nyomán. Ebben a műhelyben született meg az első, igaz még latin nyelven írt grammatika, a humanista, nyomdászai ambíciókkal is rendelkező Sylvester János (1504–1552) *Grammatica Hungarolatinája* (1539), majd az első, Magyarországon előállított, teljes egészében magyar nyelvű könyv is: ugyancsak Sylvester János *Új Testamentum*-fordítása (1541). A nyomdának ez a két terméke ismert, további működéséről nincsenek adatok. A következő családtag, a szintén hadvezér Nádasdy (II.) Ferenc (1555–1604) két birtokán is működött nyomda váltakozó helyszínekkel (Keresztúr 1598–1599, 1601, 1603–1605; Sárvár 1600, 1602). Szlovén származású nyomdásza, Johannes Manlius (1540–1605) hét évnyi működése alatt huszonekét nyomdaterméket bocsátott ki. Jobbára az evangélikus hitélethez kapcsolódó nyomtatványokat. Manlius utóda Farkas Imre (?–1648 előtt) nyomdász lett, aki már Nádasdy (I.) Pál (1597–1633) főúr támogatását élvezte. A nyomdát 1608 és 1620 között vezette Keresztúron, majd 1625 és 1633 között Csepregen. Ötvennél is több, az evangélikus hitéletet szolgáló nyomtatványa magyar, latin, német és horvát nyelven jelent meg. A csepregi nyomda és nyomdásza 1633-tól 1643-ig már Nádasdy (III.) Ferenc pártfogását élvezte, de 1643, azaz a főúr katolizálása után kiadványa már nem ismert. Viskolcz cáfolja a korábbi szakirodalom (Borsa, V. Ecsedy) azon tételét, mely szerint a mecénás felekezetsváltása miatt a nyomda azonnal meg-

szűnt volna. Erre vonatkozólag újonnan előkerült források is közöl az 1644. évből.

Innen indul az utolsó, nyomdát tartó Nádasdy históriája, amelynek részletes elemzésére vállalkozik a szerző. Nádasdy (III.) Ferenc tipográfiai közül először a bécsi kezdte meg működését 1665-ben a főúr saját házában. Az 1668-ig működő officinában több antwerpeni(!) nyomdász is váltotta egymást: Petrus Binnart (és ágensként társa, Georg Wibner), Hieronymus Verdussen és Johann Baptista Hacque. A németalföldi eredetű nyomdászati eszközök és segédanyagok beszerzése a korabeli Kárpát-medencében páratlan jelenség, ami Viskolcz szerint Nádasdy modernitásáról és nagyszabású, az utolsó részletig előre megkomponált kulturális terveiről árulkodik. Az „elegáns” nyomdát Nádasdy maga hasonlítja az antwerpeni sztárnyomdászok, Moretus és Blaeu műhelyeihez, amikor a neves római jezsuita tudósnak, Athanasius Kirchernek (1602–1680) levélben ajánlja fel, hogy bármely művét, illetve mások általa ajánlott műveit is szívesen kinyomtatja. A nyomda Binnart-féle korszakából (1666) Viskolcz Noémi két, eddig ismeretlen nyomtatványt is felmutat: egy spanyol jezsuita és egy nápolyi karmelita szerzetes munkáit. (Ez utóbbihoz kapcsolódik a kötetben azonosított egyetlen aprócska szemantikailag félreérthető hiba is. A 3–4. kép aláírásában ugyanis az szerepel, hogy a két bemutatott címlap egyike Petrus Binnart, a másik pedig Susanna Rickesin nyomdájában készült, ennek ellenére a képen két Rickesin-féle címlap szerepel. A *Fiori del Carmelo* című kiadvány két kötetének címlapja. A képaláírás tehát nem egyértelmű: első fele a 3–4. képre, míg második fele az 1–2. és a 3–4. képre vonatkozik. Nem lényeges szövegtani anomália, de akár félreértésre is okot adhat a felületes olvasó számára.) A Verdussen-korszak idején (1666 második fele) négy nyomdatermék hagyja el a tipográfiait: az egri, az esztergomi és a győri egyházmegye szertartáskönyvei, valamint az angol neolatin költő, John Owen (1564?–1622?) epigrammái. 1667 és 1668 között a nyomdát közösen vitte Verdussen és Hacque. Ez idő alatt öt kötetet adtak ki: Martinus Esparza de Artieda (1606–1680) 11 kötetes teológiai munkájának négy kötetét és egy szervita rendtörténetet. 1667-ben azonban

önállóan is jegyeznek egy-egy nyomtatványt. 1668 szeptemberében Nádasdy – a nyomdai felszerelés minőségére is fényt vető – óriási összegért (3672 forint) eladta bécsi nyomdáját egy vicenzai nemesnek, de a nyomda ezt követően is Nádasdy bécsi házában marad 1671-ig biztosan. Johann Baptista Hacque, aki később Bécs neves nyomdászává avanszált, továbbra is kapcsolatban maradt egykori magyar támogatójával. Levéltári források szerint ugyanis Nádasdy 1669-ben, amikor birtokain átmenetileg nem működött nyomda, több – igazolhatóan három – megbízást is adott az antwerpeni tipográfusnak. Viskolcz Noémi ezzel kapcsolatban felhívja a figyelmet arra a „magyar nyomdatörténetben szokatlan” (25) jelenségre, hogy ezekhez a megbízásokhoz a magyar gróf saját papírmalmából biztosította a papírt. (Hasonló megoldást azonban tapasztalunk például már a 16. századi Brassóban is, ahol az első nyomda működtetője, az erdélyi szász Johannes Honterus (1498–1549) a város saját papírmalmának termékeit használja nyomtatványai elkészítéséhez. Igaz, itt nem magánnyomdáról és saját tulajdonban lévő papírmalomról van szó, de a mechanizmus megegyezik, és a helyszín is a Kárpát-medence.)

A bécsi nyomdával párhuzamosan Nádasdy pottendorfi birtokán is működtetett egy officinát 1667 és 1669 között. A tipográfusi feladatokat itt is Hieronymus Verdussen látta el. A bécsi és a pottendorfi együttes jelenlét lehet az oka annak, hogy a szakirodalom máig nem tudta tisztázni három, vélhetőleg 1667-ből származó nyomtatvány kiadásának pontos helyét (RMK III 2397, RMK III 6541 – RMNy 3389, RMK II 1109). A következő évben a pottendorfi sajtó alól tizenegy kiadvány került ki, 1669-ben pedig további egy. A katolikus hitélet gyakorlásához szükséges nyomtatványok mellett két jogi könyv és egy kalendárium is megtalálható ebben a repertoárban. A pottendorfi nyomda igazi különlegességének az elsősorban nagy nyomdaműhelyekben elmaradhatatlan eszköz, a rézmetszetprés számított, amelynek beszerzését többek között „Nádasdy illusztrált könyvek iránti vonzalma” (32) magyarázhatja.

A harmadik katolikus Nádasdy-nyomda a lorettói birtokon került kialakításra 1669-ben.

A nyomdászmaster, David Kraus már Verdussen februári távozásakor Pottendorfbán tartózkodott. Zavaros ügyei közül annyi áhozható ki, hogy 1670-ben és 1672-ben biztosan nyomtatott könyveket. Összesen hat teológiai tárgyú munkát. Nádasdy 1670. szeptemberi letartóztatását és 1671. áprilisi kivégzését követően a lorettói nyomda megvásárlására többen is (Jacob Kobiz bécsi polgár és könyvkötő, Hans Conrad Ludwig bécsi könyvkereskedő, Michael Thurnmayer bécsi nyomdász és Gabriel von Selb alsó-ausztriai kamarai prokurátor) igényt nyújtottak be. Az ezekkel összefüggésben álló forrásokból Viskolcz Noémi a nyomda korabeli állapotára von le tartalmas következtetéseket. A nyomdafelszerelést végül 1675-ben Selbnek ítélte az Udvari Kamara, aki ennek segítségével 1677-től meg is kezdte katolikus művek nyomtatását wildbergi birtokán.

A nyomdákban a korábbi szakirodalmon és új forrásokon nyugvó bemutatása után a szerző a Nádasdy-officinákban készült harmincöt kiadvány rövid tartalmi elemzését adja. Ebből kitűnik, hogy a nyomtatványok jelentősebb része a teológia valamely területéhez kapcsolódik (szertartáskönyvek, zsinati határozatok, egyháztörténet, breviárium, mirákulum, lelki gyakorlatok, elméleti munkák). Az országbírói feladatot ellátó Nádasdy nyomdájában nem különös jelenség, hogy jogi témájú kiadványok (magyar törvények, békeszövegek, jogi fogalmak törvénybeli konkordanciája, tárnokszéki joggyűtemény) is napvilágot láttak nagy példányszámban. Szépirodalmi munka (lásd fentebb) is került ki a Nádasdy-féle bécsi sajtó alól. A kalendáriumok természetes produktumoknak számítottak a korabeli nyomdaműhelyekben, így nem kell azon csodálkozni, hogy a Nádasdy-tipográfusok is készítették ilyeneket. Érdekes nyomtatványként tarthatjuk számon a Nürnbergben 1664-ben kiadott, bilingvis (német, latin), magyar uralkodókat (fejedelmek, királyok) ábrázoló képeskönyvet, a *Mausoleumot*, amely 1667-ben a magyar közönség számára illusztrációk nélkül, elérhetőbb áron és kisebb formátumban kizárólag latin nyelven megjelent változat volt a pottendorfi műhelyből.

A következő részben a Nádasdy-nyomdák

termékeinek mennyiségi változásait követi nyomon a szerző. A három officina könyvtermése hét év (35 mű) alatt igen figyelemreméltó, ha a Kárpát-medencei viszonyokat nézzük. Hasonló mondható el a példányszámokról is. Ahol kideríthető, ott az átlagos ezer példány/kötet arány a jellemző, ami átlagon felüli a korban. Ez vélhetőleg a tulajdonos katolikus elköteleződésével van összefüggésben, aki az újonnan felvett hitet ilyen módon is szélesebb körben kívánta terjeszteni. A legtöbb kiadvány latin nyelvű (kivéve egy olasz, egy német és négy magyar nyomtatványt) és kisebb, általában *octavo* méretű.

A Nádasdy (III.) Ferenc komplex, innovatív elgondolásokon alapuló kiadói programját felrajzoló összegzést követően azoknak a magyar, latin és német nyelvű kútfőknek (60 forrásszöveg) a betűhív közlése következik, amelyek közül több tucat eddig még sosem került a Nádasdy-kutatók látóterébe, hanem a szerző

levéltári gyűjtéseinek eredményeként bukkant fel. Az értékes kötetet a Nádasdy-nyomdák termékeiről készített, pontos könyvészeti adatokkal ellátott bibliográfia, egy rövidítéseket és a levéltári források lelőhelyeit tartalmazó jegyzék, a gyakrabban idézett szakirodalmak listája, végül egy névmutató zárja.

A kötetben megbújik egy nyúl farknyi fejezet, amelyről eddig tudatosan nem ejtettem szót: a nyomdával szoros együttműködésben termelő oberegendorfi papirmalomhoz kapcsolódó – jelen esetben röviden érintett – gazdag levéltári anyag elemzésének ugyanis szerzőnk részletes tanulmányt kíván szentelni a későbbiekben. Így a nyomdatörténet vizsgálatát sem tekinthetjük lezártnak, az újabb adatok újabb összefüggésekre világíthatnak rá, melyek nyomán remélhetőleg továbbíródik a Nádasdy-tipográfiák különös története is...

VERÓK ATTILA

SZÁMUNK SZERZŐI

ALMÁSI GÁBOR, MTA ELTE, Lendület-kutatócsoport, Humanizmus Kelet-Közép-Európában, *almasi.gabor@gmail.com*

C. TÓTH Norbert, MTA–Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Szegedi Tudományegyetem–Magyar Nemzeti Levéltár Magyar Medievisztikai Kutatócsoport, *ctoth.norbert@gmail.com*

DUKKON ÁGNES, ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskolában professor emeritus, *dukkonagnes@gmail.com*

FEKETE CSABA, Debreceni Református Hittudományi Egyetem; Debreceni Egyetem, Régi Magyar Irodalomtörténeti Kutatócsoport, *feketecs@silver.drk.hu*

KISS FARKAS GÁBOR, ELTE, BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, MTA-ELTE Humanizmus Kelet-Közép-Európában Lendület Kutatócsoport, *kiss.farkas@btk.elte.hu*

LAUF JUDIT, MTA-OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoport, *lauf@oszk.hu*

MONOK ISTVÁN, Szegedi TE, BTK, Kulturális Örökség és Humáninformációtudományi Tanszék, *monok@bibl.u-szeged.hu*

OLÁH RÓBERT, Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, Debreceni Egyetem, BTK, Irodalomtudományok Doktori Iskola, Magyar és Összehasonlító Irodalom, *lapislydius@gmail.com*

P. VÁSÁRHELYI JUDIT, Országos Széchényi Könyvtár, *pvj@oszk.hu*

PAVERCSIK ILONA, *paver@t-email.hu*

V. ECSEDY JUDIT, *ecsj@oszk.hu*

VARGA BERNADETT, OSZK Régi Nyomtatványok Tára, *varga.bernadett@oszk.hu*

VERÓK ATTILA, Eszterházy Károly Főiskola, Tanárképzési és Tudástechnológiai Kar, Médiainformatika Intézet, Kulturális Örökség és Művelődéstörténet Tanszék, *verok@ektf.hu*

A MAGYAR KÖNYVSZEMLE KÖZLEMÉNYEINEK JEGYZETELÉSI ALAPELVEI

A Magyar Könyvszemle 2013. évi első számától kezdve az ItK hivatkozási rendszerét – lásd: <http://itk.iti.mta.hu/szabvany.htm> – alapul véve alakítja ki saját gyakorlatát, amelynek legfontosabb elve a gyors és pontos azonosítás, az ehhez szükségtelen adatok mellőzésével. Kérjük szerzőinket, hogy a továbbiakban közleményeik lábjegyzeteit és az utalásokat az alábbiak szerint adják meg, az egyes példatételek a formai jellemzőket is magukba foglalják:

Önálló munkák

JAKÓ Zsigmond, MANOLESCU, Radu, *A latin írás története*, Bp., Európa, 1987, 313 [6].

AGRICOLA, Georg, *Zwölf Bücher vom Berg- und Hüttenwesen [...]*, übers., Carl Schiffer, 5. Aufl., Faksimiledruck, Düsseldorf, VDI-Verlag, [1978], XXXVI, 564.

BITSKEY ISTVÁN, *Humanista erudíció és barokk világlkép*, Pázmány Péter prédikációi, Bp., Akadémiai, 1979 (Humanizmus és Reformáció, 9), 22–29.

A hivatkozások (lábjegyzetek) elején a nem magyar szerzők neve is a családnévvel vagy az ennek megfelelő névelemmel kezdődik. Ha a szerző neve és a cím között birtokos viszony áll fenn, a vessző közöttük elmarad. Ha szükséges az alcím közlése, mert a főcímhez képest többletadatot, pontosítást tartalmaz, nagybetűvel és formázás nélkül kell megadni. Három szerzőnél több, szerző nélküli vagy gyűjteményes kötetek esetén a hivatkozás értelemszerűen a címmel kezdődik, a tétel azonban tartalmaznia kell az aktív közreműködő(k) nevét (neveit) is. Az idegen nyelvű idézett művek adatai az adott nyelven szerepelnek.

Részközlemények könyvekben vagy a sajtóban

SALLAY GERGELY Pál, *Japán kitérítések a Hadtörténeti Múzeumban = A Hadtörténeti Múzeum Értésítője 11*, szerk. biz. Kedves Gyula et al., Budapest, Hadtörténeti Múzeum, 2010, 309–318.

Amennyiben szerzői gyűjteményről van szó a jobb oldalon álló lelőhely az Uő., rövidítéssel kezdődik. A szerzők nevére, a címre, a forrásdokumentum teljes leírására ugyanazok a szabályok vonatkoznak, mint az önálló művek esetében. Az = mind a könyvek, mind a periodikák esetében alkalmazandó. Utóbbi esetben csak az egyértelmű azonosításhoz szükséges adatokat kell feltüntetni (év, hó, nap, terjedelem). Folyóiratok, újságok stb. nevét egységes, mindenre kiterjedő, általánosan elfogadott rövidítési rend hiányában mindig teljes egészében ki kell írni.

Utalások a jegyzetekben, kéziratok

Amennyiben az egyik jegyzetből a szerző szeretne utalni egy másikra, az utalás sémája így néz ki: BODROGKÖVY 1999, i. m. 25–27. Ha ugyanannak a szerzőnek egy évben több munkája is szerepel, megkülönböztetésük a kiadási évhez kapcsolt betűkkel történik: 1999_A, 1999_B stb. A kéziratokat az önálló művek alapján kell megadni, de a megjelenési adatok helyén a levéltári, kéziratári, fotótári stb. jelzet szerepel az egyezményesen elfogadott alakban.

Folyóiratunknak ez a száma
a Magyar Tudományos Akadémia Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottságának
támogatásával jelent meg.

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
HU ISSN 0025–0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája
Tördelte Láng András
Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme